

A KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZE MUNKASZERVEZETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Az építőművészet történetének kutatói számára nem lehet közömbös az a kérdés, hogy kik, hányan, a társulásnak és a munka organizációjának milyen formái közt hozták létre az épületeket, amelyek évszázadokon át, néma köveikbe zártan megőrizték az emberi munka teremtő erejét, fantáziáját. Ebben a vonatkozásban az archeológia és a művészettörténet a középkori magyar építészet vizsgálata során mégis többnyire kénytelen beérni általánosságokkal, vázlat-szerű megállapításokkal, feltevésekkel. Maguk a fennmaradt vagy rekonstruálható épületek, a szerkesztési módszerek, stílusjegyek, kőfaragójelek stb. ugyanis csak bizonyos pontokon engednek bepillantást egy-egy építményt létrehozó munkaszervezet hajdani bonyolult összetevékenységébe, s csak írásos források segítségével lehet mélyebbre hatolni. Ilyenek pedig elvétve maradtak korunkra — főleg a legértékesebbek és legbeszédesebbek, a nagyobb építkezések számadásai —, s ha fennmaradtak is, nagyrészt ismeretlenül rejtőznek levéltárainkban, mert egyfelől a történet-tudomány máig sem gondolt e gazdaság-, ipar-, várostörténet szempontjából is rendkívül becses forrásanyag felkutatására és összegyűjtésére, másfelől a művészettörténet megelégedett az ismert, csekély számú publikált adattal, s külföldi analógiákkal.

Annyi mindenesetre már ma is kétségtelen, hogy — akárcsak egész Európában — Magyarországon sem a céhszervezet volt az építőmunka uralkodó szervezete a középkorban. A céhek hatásköre aligha terjedt túl a város falain, s azokon belül is a kisebb építkezéseken. Az uralkodók, az egyház, a feudális nagyurak és a gazdagodó városok egyre nagyobb szabású építési vállalkozásokat kezdeményeztek a XIV. század óta, ezek pedig nagyobb létszámú, tökéletesebben organizált munkaszervezeteket igényeltek. Németországban a kora-középkori kolostori építőműhelyek mintájára a XII—XIII. században alakult építőpáholyok, majd a gótika korában egész építőpáholy-rendszerek látták el e feladatokat,¹ Magyarországon is a XIV. század végétől, amikor országszerte megélnéült az építtető tevékenység — s ebben maga a király, Zsigmond járt élen a XV. század elején kezdeményezett híres budai palotaépítkezésével² — egyre nagyobb munkaszervezetek, építőműhelyek vállalták el a munkálatokat. Hogy a Magyarországon e korszakban működött építőszervezetek beletartoztak-e a páholy-szervezetbe, erősen vitatott kérdés, s véglegesen, általános érvénnyel csak további — az eddigieknél szélesebb forrásanyagon nyugvó — kutatások dönthetik el.³

A már eddig publikált anyagban elsősorban a városok kiadott számadáskönyvei nyújtanak érdekes adatokat az építkezésekre, itt azonban általában városi épületeken végzett, vagy erődítési jellegű, kisebb méretű, rövidebb lejáratú munkálatokkal találkozunk.⁴ A Mohács előtti korszakot illetően mindeddig viszonylag a legteljesebb képet nyújtja egy nagyobb építkezés műhelyének szerkezetére vonatkozóan az eperjesi Szent Miklós-templom építéséről vezetett, s Iványi Béla által közzétett számadási napló.⁵ A számadást a város jegyzője 1502 márciusától 1503 végéig vezette, s csatlakozik hozzá egy sor a templom továbbépítésére vonatkozó feljegyzés, a városi számadáskönyvekből, 1504—1515-ből. Az építőműhely szerkezetében, hierarchikus felépítésében sok tekintetben megegyezik a nyugati építőpáholyokéval, s a jelek arra mutatnak, hogy más nagyobb magyarországi építkezéseken is hasonló jellegű műhelyek dolgoztak.⁶

Az alábbiakban megkíséreljük egy lényeges ponton tovább bővíteni az építőmunka magyarországi középkori szervezeteire vonatkozó korábbi ismereteket. Tárgyalásunk alapját egy — az eperjesinél mintegy hetven évvel korábbi — építési számadás képezi. Jelentősége nemcsak abban

fenn csak 28 hét számadása, — a füzet ugyanennyi oldalból, tehát 14 lapból áll. A jegyzéket egyazon kéz írta, kivéve a 26—31. vasárnapokat, tehát hat hét elszámolását, amikor az irnokot, úgy látszik, más helyettesítette.⁹

Nagy hiányossága a számadásnak, hogy sem az *évet* nem tartalmazza, amelyben keletkezett (csak napi dátumokat ad meg), sem a *helyet*, hogy ti. hol és minek az építéséről van szó.

Mindezekre a kérdésekre a forrás elemzésével s más adatok segítségével hívásával — némi kerülővel — feleletet tudunk adni. Időjelölő támpont a szövegben a több ízben szereplő „dominus Imperator” megjelölés. Kétségtelen, hogy csak Zsigmond koráról lehet szó, mint-hogy pedig Zsigmondot 1433 pünkösdjén koronázták német-római császárrá, a jegyzék viszont ismeretlen évben, de mindenesetre március hónap közepe táján („Kathedra Petri”, február 22-ét követő harmadik vasárnap) kezdődik, legkorábban 1434-ben titulálhatták császárnak. A számadás tehát 1434 és 1437 (Zsigmond halála) közt keletkezhetett, — a későbbiekben, a körülmények ismeretében a pontos dátumot is megállapíthatjuk. Kétségtelen továbbá, hogy *királyi építkezésről* van szó: Zsigmond számára építenek, s szerepel a király megbizotta, a „sollitator laborum”. Elárulja a szöveg azt is hogy *várat* építenek, vásárlásokat eszközölnek pl. „ad labores castris”.

Hol építtette Zsigmond a szóban forgó várat? Maga a szöveg csak bizonyos valószínűsítésre ad lehetőséget. Az építkezés a *Duna mellett* folyt valahol (az egyik felvonószervezet „penes portum Danuby” állt), mégpedig az *osztrák határhoz közel*. Egy alkalommal ugyanis *Bécsben* vásárolnak talicskákat, egy másik esetben „Mansdorff”-ban követ. Minden bizonnyal elmaradt az „er” rövidítés s a Brucktól nem messze fekvő *Mannersdorf-ról* van szó — Pozsonytól légvonalban mintegy 40 km-re —, ahol ismert nagy kőbányák voltak s ahonnan pl. a bécsi Szent István-székesegyház építkezéseihez is állandóan szállították a követ ezekben az években (Lajta hegység). A számadás szerint a *bécsi ezüstdénár* s ennek nagyobb számítási egységei, a solidus (schilling) és a font (libra, pfund) volt az általános fizetési eszköz az építkezésnél, amit aztán átszámoltak magyar aranyforintokba. Hogy németajkú vidékről van szó, mutatják az egyébként latin szövegben a német építési szakkifejezések, mint pl. crewcz pogen, krakstan stb. Az adatok máris Pozsonyra mutatnak (a bécsi pénz Pozsonyban, Sopronban és környékükön volt általános használatban), s ezt megerősíti egy sajátos terminus technikus. A számadás „parvi laboratores” néven nevezi a napszámosokat, ez pedig egyszerűen latin fordítása a pozsonyi számadáskönyvek sajátos szóhasználatának: a napszámosok gyűjtőneve Pozsonyban: „klein arbeiter”.¹⁰ A forrás levéltári provenienciája is Pozsony mellett szól. A körülötte fekvő darabok az Országos Levéltár középkori gyűjteményében csaknem mind pozsonyi vonatkozásúak, ill. a Rozgonyi-családra vonatkoznak. Rozgonyi György és István volt ezekben az években a pozsonyi főispán.¹¹ A számadás és a Rozgonyiak kapcsolatát az alábbiak meg fogják világítani.

A kérdést az építőmester személye dönti el. A szóban forgó várépítés vezetője a számadásban mindig első helyen szereplő *Erlinger* (vagy Newrlinger) *Konrád* kőfaragó mester volt. Egy Konrád mesterről, aki királyi építőmester volt Pozsonyban, már eddig is tud a szakirodalom, Hoffmann Edit szerint azonban ennek vezetékneve: *Lichtenfelser*.¹² Két különböző személyről lenne szó? Vegyük sorra, mit tudunk Konrád mesterről. Először a város 1434. évi adójegyzékében tűnik fel neve (Chunrad lapicida).¹³ A következő adat a város ítéleti könyvében bukkan fel 1436. január 4-i keltezéssel. A bejegyzés szerint még az előző év végén hat „berggesell” (azaz földmunkás legény, napszámos, aki Pozsonyban a szakképzetlen napszámosokkal szemben bizonyos kiváltságokat élvezett¹⁴) a kocsmában tiltott kockajátékot űzött este 10 óra után, majd verekedést kezdeményezett, ezért a város elfogatta őket. Azonban Rozgonyi György pozsonyi főispán és „Maister Chunradn vnsers gnadigen herrn des Kayzers obrister pawmaister” közbenjárására megkegyelmeztek nekik, s kezesek álltak ki mellettük.¹⁵ Az a tény, hogy Zsigmond „legfőbb építőmestere” a pozsonyi főispánnal — aki egyben pozsonyi várnagy — *együtt* lép közbe, még hozzá egy kocsmai verekedési ügyben, nyilván azt sejteti, hogy a legények az ő keze alatt s feltehetően éppen a pozsonyi királyi vár építésén dolgoztak! A következő adat már 1437-ből való. Ez év október 8-án kelt oklevelében Zsigmond értesül arról, hogy a pozsonyi városi tanács „fidelem nostrum Henricum filium Conradi magistri lapicidarum nostre maiestatis” meg akarja

akadályozni, hogy az elvegye feleségül a város egyik patrícius családjából, a List-családból származó lányt.¹⁶ Konrád tehát 1437-ben is a „királyi kőfaragók mestere”, Pozsonyban telepedett le, fia is él a városban. Ezzel vége is szakad a kőfaragómesterről tudósító adatok sorának. Családnév egyetlen helyen sem szerepel. Mégis miből következett Hoffmann Edit a Lichtenfelser családnevet? Abból, hogy a pozsonyi telekkönyvben az 1440-es években szerepel egy Lichtenfelser Henrik nevű kőfaragó, s ez talán azonos lehet Konrád mester Henrik nevű fiával. Ez azonban, enyhén szólva, megalapozatlan feltevés, mert egyrészt semmi nem bizonyítja, hogy Konrád fia Henrik kőfaragó volt, mint apja, másrészt semmi nem támasztja alá, hogy Lichtenfelser Henrik apja Konrád mester volt. Az ismert hiteles adatok tehát nem tartalmazzák a királyi építőmester családnevét.

Annál inkább bizonyítható, hogy az előbbieken megismert személy azonos a szóban forgó építési számadás *Erlingi* Konrádjával. A bizonyítékot egy, az Országos Levéltárban található, a Pozsony város polgárai által fizetett bordézmáról készített 1435. évi jegyzék szolgáltatja.¹⁷ Keletkezéséről (ez sem mellékes az építési számadás keletkezésének körülményeit illetően) a következőket kell tudni: a pozsonyi bortizedeket ebben az évben a királyi vár s az ott tartózkodó király és kísérete eltartására szedték be. Zsigmond ugyanis ez évben február közepétől május közepéig, s szeptember derekától november derekáig, sőt néhány napra még decemberben is Pozsonyban, a várban tartózkodott.¹⁸ Az intézkedést az indokolhatta — amint az egy 1435. évi oklevélből kitétszik¹⁹ —, hogy az előző évben Zsigmond ott-tartózkodása alatt a király asztala számára lefoglalt borokkal számos visszaélés történt. Ennek megfelelően a tizedszedést a pozsonyi főispán irányította. Valóban, a 2420½ akó tizedjövedelemből 1766½ akó a király asztalára s a vár szükségletére jutott.²⁰ A lényeges most már az, hogy az 1435-i pozsonyi dézsmajegyzéket *ugyanaz az írnok készítette, aki a kérdéses építési jegyzéket*. Az írás azonossága elvitathatatlan (2. kép). Ebben a tizedjegyzékben szerepel egy tétel: „*Magistro Conrado lapicide de mandato domini Imperatoris*” adnak a tizedjövedelemből 3 hordó, azaz 90 akó bort! Egy alábbi tételben pedig: „*pro sustentatione castris Posoniensis*” 133½ akót.

A két — levéltárilag is azonos provenienciából, egyaránt a Rozgonyi-féle oklevelek, jegyzékek stb. közül származó — egyazon személy által készített számadás, ill. jegyzék összefüggései egyszerűen rekonstruálhatók. Annál is inkább, mert az írnok személyéről is megtudunk közelebbit. Ugyanez a kéz írta le azt a megegyezést, amely 1436 körül Guti Ország Mihály és a Rozgonyiak közt jött létre, s ugyanebben az oklevél-csoportban található.²¹ Vagy arról az írnokról van szó, aki az 1434. évi pozsonyi adókönyvben „*Janusch dyak de Castro*” néven szerepel,²² vagy — s ez még valószínűbb — azzal az *András litteratussal* azonos, akit a számadás 26. vasárnapi elszámolása szerint a királyhoz küldtek, ugyanis éppen ettől a héttől fogva egy másik írnok veszi át a számadás vezetését, majd a 32. vasárnapon ismét az eredeti írás jelenik meg. A jegyzékek írója tehát nyilván Rozgonyi főispán írnoka volt. Minthogy már láttuk, az építési számadás 1434 és 1437 közé tehető, a bordézmajegyzék pedig 1435. szeptember 20—október 28 közt készült, a két forrás vagy azonos évben, vagy egymáshoz közeli években keletkezett. A mindkét jegyzékben szereplő Konrád kőfaragó építőmester azonos személy, ugyanaz, aki már a korábbiakban ismertetett adatokban szerepelt mint a pozsonyi királyi építkezések vezetője, s a családneve kétségtelenül *Erlinger* és nem *Lichtenfelser*. Az építési számadás tehát a *pozsonyi királyi vár építésére vonatkozik*.

A pozsonyi várépítkezéseket — mint látni fogjuk — általában Rozgonyi István és György főispánok irányították, érthető, hogy a számadást a várhoz tartozó írnok készítette, mint ahogy ő volt az 1435. évi, a királyi vár számára történt dézsmálás jegyzője is. Most már azt is tudjuk, hogy a számadás egyik tételében (26. vasárnap) szereplő „*dominus Georgius*”, aki a királyhoz készülő futárnak 10 aranyforintot utalt ki, nem más, mint Rozgonyi György.

Az eddigieket megerősíti egy további személy kilétének megfejtése. Már említettük, hogy az építési számadás fenntartotta a király megbízottjának, a munkák „*sollicitator*”-ának nevét: Kakas János. A személy két ízben is szerepel a pozsonyi levéltár okleveleiben az 1430-as években, először Rozgonyi György egy levelében, jelentéktelen közlések közt (Kakas Janusch), itt nem tudunk meg közelebbit róla, annál inkább Zsigmond királynak egy 1437-i okleveléből. Eszerint

egy pozsonyi házát Marczali Imre „*fideli nostro Johanni Kakas de Beren sollicitatori laborum nostrorum Psoniensium*” átadott.²³

Miután bebizonyosodott, hogy a kérdéses számadás a pozsonyi királyi vár építésének egy csaknem hét hónapra terjedő fázisát tükrözi, további lépésként el kell helyezni a pozsonyi vár-építkezésre vonatkozó — részben már ismert, részben ismeretlen — adatok közt, s egyszersmind pontosan meghatározni keletkezésének évét.

A pozsonyi várral foglalkozó korábbi irodalom tud ugyan arról, hogy az 1420—30-as évek folyamán a király több ízben elrendelte a vár megerősítését, de sem azt a kérdést nem tisztázta, hogy vajon csak erődítési munkálatokról vagy magának a palotának építéséről volt-e szó, sem az építés különböző fázisait nem határolta el.²⁴ A már ismertek mellett újabb adatok segítségével közelebb jutunk a kérdéshez.

Már a 20-as évek elején folyt bizonyos építkezés a várban, 1423-ban ugyanis Rozgonyi István és György főispánok 1000 forintot vettek fel a városi tanácstól a „pozsonyi vár munkáira”.²⁵ A nagyobb arányú munkák aztán a cseh-huszlita háború kapcsán váltak szükségessé. 1427 őszén, telén egyre több hír érkezik, hogy a husziták Pozsony ellen vonulnak, a városi jegyző pedig 1428. február 8-án írt levelében úgy tudja, hogy két-három napon belül a vár és a város alatt lesznek.²⁶ Ennek megfelelően Zsigmond 1427-ben megparancsolja a városnak és megyének egyaránt, hogy rendeljék ki erődítési munkára a jobbágyokat, s a munkát Rozgonyi István és György főispánok irányítsák.²⁷ A husziták ugyan nem támadták meg a várost, de a következő években többször a falakhoz közel táboroztak, ezért az erődítések tovább folytak, a költségeket pedig részben a város fedezte. 1430 nyarán,²⁸ majd őszén²⁹ a Rozgonyiak összesen 10 000 forintnyi összeget vettek fel a várostól „a király pozsonyi munkáira”.

1429—30 körül fordulat következik be a pozsonyi építkezésekben. Addig főleg árkolási, erődítési munkálatok folytak, nagyrészt környékbeli jobbágyok kényszermunkájával, most hirtelen megnövekednek az építkezésre fordított összegek, s részben külföldről, szakavatott iparosokat hozat Zsigmond Pozsonyba. A király egy 1430-i oklevelében egy Cseh (Bohemus) Jakab nevű emberét „*magister carpentariorum nostrorum*”-nak nevez.³⁰ Az 1431. év elején a király megbízottja, Reichard (sollicitator laborum Psoniensium) nagyszámú kőfaragót, ácsot és „egyéb mesterembert” telepít Pozsonyba, akiket a városnak kell elszállásolni és ellátni.³¹ 1431 júniusában Rozgonyi,³² szeptemberében Reichard³³ vesz át a városi kamarástól nagyobb összegeket — összesen 8094 forintot — „*ad labores domini regis Psoniensis*”. Ekkor már magát a várpalotát építették — ahogy a későbbiekben rá fogunk mutatni. Az építkezés a jelek szerint megszakítás nélkül folyt tovább. 1433-ban egy sor várost és egyházi hatóságot kötelezett a király, hogy Pozsony vára védelmére és megerősítésére adózzon,³⁴ 1434-ben két parancsát is ismerjük (febr. 5. és jún. 17.), amelyben a vár továbbépítésére költségfedezetről gondoskodik.³⁵ 1435 tavaszán a huszlita seregek is végleg elhagyják a környéket,³⁶ s a király 1435. március 12-i rendeletébe — amellyel bizonyos várak királyi költségen történő megerősítését parancsolja meg — első helyen Pozsonyt foglalja bele.³⁷ Az építkezés tovább folyt 1436-ban — Zsigmond ekkor egy várkút ásatását parancsolta meg³⁸ — és 1437-ben is, amit a munka „sollicitator”-ának további szereplése bizonyít.³⁹

Erlingi Konrád építőmester a várépítkezés ez utóbbi szakaszának volt technikai irányítója — amikor tehát már nem az erődítési munkákon volt a fősúly, hanem magát a palotát építették, s a munkálatok különösen kiszélesedtek —, mégpedig legkésőbbben 1434-től, de lehetséges, hogy még korábbi időponttól.

A korábbiakban már rámutathattunk, hogy a szóban forgó építési számadás csak 1434 és 1437 közt keletkezhetett, a további kérdés: a lehetséges négy év közül melyikben kelt? Az 1437. évet mindjárt el lehet ejteni, erre támpontot nyújt a számadásban szereplő pénzek egymáshoz való viszonya. Kezdetétől végig 180 bécsi dénárt számítottak egy aranyforintba. Valóban, Pozsonyban kimutathatóan 1424-től az aranyforint 180 dénáros árfolyama volt érvényben — egészen 1437-ig.⁴⁰ 1437 őszén azonban megbomlik a viszony, a dénár inflációja következtében 190, 192, 200, majd még több dénár ér egy forintot.⁴¹ Egy 1437. évi pozsonyi bortizedjegyzékben már 200 dénáros

számlálás szerepel, hasonlóan egy másik, a közeli Modorra vonatkozó dézsmajegyzékben.⁴² A dézsmálást rendszerint szeptember második felében, legkésőbb október elején kezdték el, építési számadásunk utolsó lapja pedig — amennyiben 1437-ben lett volna az építkezés — október 13-mal végződne: ekkor már semmi esetre sem számoltak volna tovább a régi, 180 dénáros alapon.

Továbbmenve: a számadás pontos datálása szempontjából felbecsülhetetlen, hogy a bérfizetési napokon (a Szent Péter széke ünnepétől számított vasárnapokon) pontosan feljegyezték, hogy a hét mely napjain fogadtak fel napszámásokat. Néha hetenként egy vagy két nap kiesett a munkából. Önként adódik, hogy a kihagyott napok jó része egy-egy nagyobb egyházi ünnep miatt tartott *munkaszüneti nap*. Ha most már megnézzük, hogy a kérdéses három évben (1434—1436) milyen napokra estek azok az egyházi ünnepek, amelyek feltétlenül munkaszünettel jártak (a március és október közti időszakban: Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagypéntek, Áldozócsütörtök, Úrnapja, Péter-Pál, Mária mennybemenetele), s összevetjük a számadás azon napjaival, amikor nem folyt munka — megkapjuk a kérdéses évet. Ha a számadás 1435-ben vagy 1436-ban keletkezett volna (tehát a napi dátumokat ez évek szerint rögzítjük), az említett ünnepek nagy része munkanap lenne, s a munkaszünetek egészen más napokra esnének. Mindkét esetben dolgoztak volna pl. nagypénteken, áldozócsütörtökön, Péter-Pálkor, Mária mennybemenetele ünnepén stb. Ha viszont 1434-re helyezzük a megadott napi dátumokat, a munkaszüneti napok a következőképpen helyezkednek el: március 25 (Gyümölcsoltó Boldogasszony), március 26, fél nap (nagypéntek), március 29—30 (húsvétvasárnap utáni hétfő—kedd), május 6 (áldozócsütörtök), május 17—18 (pünkösdvasárnap utáni hétfő—kedd), május 27 (úrnapja), június 29 (Péter-Pál), szeptember 16—18 (Mihály arkangyal ünnepe előtti kántorbőjt). Mária mennybemenetele ünnepe (augusztus 15) vasárnapra esett ebben az évben. Szerepel még ezeken túl is néhány munkaszüneti nap.

Az építési számadás keletkezésének éve tehát 1434. Ennek ismeretében most már a pontos napi keleteket is fel lehet oldani. A jegyzék első és utolsó dátuma (az első és utolsó bérfizetési vasárnap): 1434. március 14 és október 17; maga az építkezés az első vasárnap előtti hétfőn azaz 1434. március 8-án kezdődött és október 16-ig tartott.

Végül, a számadás létrejöttének körülményeit vizsgálva egy — korábban szándékosan elmellőzött — kérdésre kell válaszolni. Miért csak éppen ezt a hét hónapot ölelik fel a heti elszámolások; miért számították a bérfizetési napokat „Kathedra Petri” ünnepétől, s miért zárult le a munka október 16-án? Avagy nem egyszerűen egy csonka számadással állunk szemben, amelynek előző és következő részei elvesztek? Ez utóbbi kétellyel szembeállítható, hogy — bár a lapok egykorúan nincsenek leszámozva, s cím nélkül, mintegy „in medias res” indul az első heti elszámolás — az első oldal szemmel láthatóan különbözik a többitől. Írása gondosabb, kiirtabb; a dátummegjelölés csak itt szerepel teljes terjedelmében, a további heteknél erősen rövidített formában; ugyanez áll néhány szóra (pl. huttenknecht, ducturas, parui laboratores), ezek a második oldaltól fogva olyan erős rövidítéssel szerepelnek, hogy feloldásuk az első oldal ismerete nélkül nem is lenne lehetséges. Tartalmi érvek is amellett szólnak, hogy a számadás első lapja a munka *beindulását* tükrözi. Nagyobb mennyiségű malteros dézsát, szállítóeszközt készíttetnek el, ill. javíttatnak ki; az első héten mindössze négy napszámost fogadnak fel, a következő hét hétfőjén már 58, kedden 68, szerdán 70, pénteken 72, a harmadik hétfőn 86 napszámos szerepel, s a szám még növekszik a továbbiakban. Az utolsó lap pedig a befejezésre utal, amennyiben a „sollicitator”-ral való végelszámolást tartalmazza.

A hosszabb időre, évekre húzódó középkori építkezéseknél általánosan elterjedt szokás volt Európában, hogy az évet két, egymástól pontosan elhatárolt építési periódusra osztották: nyári és téli szakaszra. Nyáron hosszabb volt a munkanap, télen, a korán beálló sötétedés következtében rövidebb, ennek megfelelően különbözött a „nyári bér” a „téli bértől” (Sommerlohn, Winterlohn); a külső munkák a falakon tavasszal indultak el s őszig tartottak, nyáron felduzzadt az építési szervezet új munkásokkal, télen lecsökkent. A nyári és téli építési idény két elválasztó dátuma Németországban, Csehországban, Lengyelországban s számos más területen — így Magyarországon is — egyöntetűen: február 22 (Cathedra Petri, Petri Stuhlfeier) és október 16 (Gallitag).

Így volt ez Pozsonyban is, ahogy a városi számadáskönyvek mutatják, s ahogy a munkabér-szabályzatok is, pl. 1497-ben, kimondják : „ain Summerlontag von Kathedra Petri in der vasten untz auf Sant Gallen tag” számítandó.⁴³

Itt a magyarázata, hogy miért „Kathedra Petri” ünnepe a kiindulópont a pozsonyi vár-építési szabályzatban is. Csakhogy úgy látszik, a nyári építési periódust nem mindjárt február 22-én kezdték meg (amely éppen hétfőre esett ez évben), hanem talán a hideg idő miatt két heti késéssel, március 8-án, — viszont az általános szabály szerint, október 16-án fejezték be. Számadásunk tehát kerek egész, az 1434. év nyári építési idényét foglalja magába.

Végső soron természetesen egy nagyobb, egykor talán több évet egybefogó számadásnak csupán *egy részlete* van birtokunkban. Eltekintve most attól, hogy a téli építési periódus hiányzik, forrásunk csak a *kiadásokat* tartalmazza, s nem árulja el az építőműhely bevételeit. Másrészt, bármennyire is tudjuk külföldi analógiák alapján, hogy az építkezések munkabérre jutó kiadásai többszörösen meghaladták a középkorban az építőanyagokra és eszközökre eső összegeket — a pozsonyi számadásban szereplő arány (amennyiben anyagokra, eszközökre az összegnek csak mintegy 5,5%-a jutott!) valószínűtlen. Hiányzik tehát feltehetően az építőanyagok egy részének elszámolása is. Mindez érthetővé válik, ha egy pillantást vetünk a bécsi Szent István-székesegyház építkezéseinek fennmaradt számadáskönyveire (1404—1430), amelyek feltűnő hasonlóságot mutatnak a pozsonyi számadással.⁴⁴ A bécsi építési számadásokban kategorikusan elválik egymástól a bevételek és kiadások elszámolása, másrészt a kiadások közt is zárt egységként elkülönül a „Steinhütte” munkásai és alkalmazottai fizetésének listája, amelyet hétről hétre vezetett a jegyző, s formailag teljesen megegyezik a szóban forgó pozsonyi jegyzékkel, s külön részben következik, tárgyi csoportok szerint a többi kiadás. Bécs és Pozsony ismert szoros kapcsolatai kereskedelmi és sok más területen, nyilván a városi életben oly fontos számvitel terén is éreztették hatásukat. Hogy hasonló szisztémával készülhetett a pozsonyi számadás, az analógián kívül egy negatívum is alátámasztja, ti. az, hogy semminemű összegzésnek nincs nyoma a jegyzéken. Sokkal primitívebben vezetett középkori számadásokból, jegyzékekből is ritkán hiányzik a heti, hónapi vagy lapalji (*latus facit*) összegzés. Számadásunk pedig, mint mondtuk, nem igénytelen munka; világosságban, áttekinthetőségben meghaladja a korabeli legfejlettebb számvitel, a városi számadások átlagszintjét is, írója gyakorlott tollforgató és jó számvevő volt, — nem tehető fel, hogy egyszerűen feledékenységből vagy felületességből hagyta el az összegzéseket. Fel kell tennünk, hogy az elkészített heti jegyzékek alapján valahol *máshol* jegyezte fel az összegzéseket. Ez pedig csak egy általános számadás lehetett, amelynek csupán betétje az, ami fennmaradt. A jelek arra mutatnak, hogy az eredeti számadás a bécsi alapján képzendő el, a 14 lapot számláló füzet tehát eredetileg a következő részekkel egészülhetett ki: 1. Bevételek, 2. A téli építési periódus munkabérei, 3. Általános elszámolás az építkezés egyéb kiadásairól. A fennmaradt részlet pontos meghatározása ezek szerint: a pozsonyi királyi vár 1434. évi nyári építkezési idényének *munkabér elszámolása*, amely azonban tartalmazza néhány rendszeresen, hetente — és néhány ad hoc jelleggel — vásárolt építőanyag-tétel elszámolását is.

II. A POZSONYI KIRÁLYI ÉPÍTŐMŰHELY SZERVEZETE

Az építési számadás adataiból középkori mértékkel mérve igen nagyszabású munkaszervezet bontakozik ki — feltehetően az egész korszak egyik legnagyobb építési vállalkozása Magyarországon, amely nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is kimagaslik. Hogy az építkezés méretei, az építőműhely jellege és arányai tisztán és világosan kitűnjenek, a továbbiakban több vonatkozásban párhuzamba fogjuk állítani Közép-Kelet-Európa ez idő tájt legnagyobbak közé tartozó két építkezésével. Az egyik a híres *Peter Parler von Gmünd* által irányított *prágai dómépítkezés* (Szent Vid-templom), amelynek hasonló jellegű számadásai az 1372 és 1378 közti időszakról maradtak fenn, a másik a *bécsi Szent István-székesegyház* építése 1404 és 1430 közt.⁴⁵ A párhuzam annál is indokoltabbnak látszik, mert az építészet — s így nyilván az építőszervezet —

terén egymásra állandóan ható, kölcsönhatásban fejlődő területekről van szó. Magyar kőfaragók dolgoztak a prágai dómépítkezésen, a bécsi templomépítkezésen (pl. egy András nevű kőfaragó Körmöcbányáról, valamint Kassai Miklós és Gáspár), ugyanakkor németek működtek Budán és az ország más helyein — Pozsonyban is —, egyes budai kőfaragványokon pedig a prágai műhely stílusa ismerhető fel.⁴⁶

Minden nagy építkezés központja, ahonnan a munkaszervezet működését irányították, ellenőrizték, s ahol a munkák egy része is folyt: a „Hütte”. A szó jelentése kettős, jelöli egyrészt konkrétan a kőfaragóműhelyt és a hozzá csatlakozó épületeket, másrészt, átvitt értelemben, az egész munkaszervezetet. Számadásunk két vonatkozásban utal, habár szükséztlenül, meglétére. Minden héten feltünteti a műhelysegédek fizetését, akiket Európa minden műhelyében németül „Hüttenknecht”-eknek neveztek (itt „huttenknecht” alakban), egy alkalommal pedig a műhelyhez tartozó kétkerekű taliga (biga ad hutten) kijavításáért fizetnek bizonyos összeget. Rendelgetése, elhelyezése ugyanaz lehetett, mint Bécsben vagy Prágában. Fából vagy kőből épült épület, nem messze a munkálatok színterétől, több kisebb-nagyobb, részben fűthető helyiséggel. Az eperjesi Szent Miklós-templom XVI. század eleji építkezésénél a kőfaragók fából épült műhelyét „officina lapidarum”-nak nevezték. Itt székelt az „iroda”, az építkezés adminisztratív irányítása, itt készültek a számadások, bérlisták, itt volt elhelyezve egy ládában a pénztár, az építkezés iratai s a céhekhez hasonlóan nyilván a mesterlevelek, legények vándorlási bizonyítványai stb.; itt volt továbbá a szerszámraktár, ahová az építkezésnél nem használt vagy javításra szoruló szerszámokat hozták be; s a Hütte udvarán, télen pedig bent az épületben dolgoztak a kőfaragók azokon a köveken, amelyeket a műhely taligáival (biga) hordtak oda, és megmunkálás után ki, a falakhoz. Nem messze tőle rendszerint még több épület terült el, a nem helyben lakó legények szállásai.

A gótika korában egyre szilárdabb alakot öltő építési szervezetek sokoldalú működtetése, az egyre nagyobb méretű és bonyolultabb feladatok megkívánták, hogy az irányítást egyetlen ember helyett valóságos „hivatalok” lássák el. Már a munka megkezdése is, a szorosán vett építészeti feladatok kitűzésén, tehát a tervek elkészítésén túl nagyarányú szervezőmunkával járt: a pénzfedezet előteremtése az építkezés költségeire, a legfontosabb építőanyagok és szerszámok beszerzése, a munkaerők toborzása, és így tovább. Éppen ezért a nagy építkezések irányítása a XIV—XV. században két, egymástól elhatárolt ágra vált szét: a gazdasági-adminisztratív és a technikai vezetésre.⁴⁷ Feltűnő a megegyezés ebben a tekintetben a legkülönbözőbb földrajzi területek és különböző jellegű — egyházi, királyi, földesúri, városi — építkezések közt, csak az elnevezések mások. Az építkezés adminisztratív irányítására mindenütt ugyanaz a feladatkör hárult: az anyagellátás, az építési anyagok felhasználásának ellenőrzése, a munkások felfogadása és a hétfégi bérfizetések, elszámolás az építető úrral. A prágai dómépítkezés igazgatóját — egyházi építkezésről lévén szó — az érsek nevezte ki, címe „director” vagy „rector fabricae”, máshol templomgondnok, építési gondnok (Kirchenpfleger, Baupfleger) látja el ezt a feladatot. A bécsi dómépítkezés városi vállalkozás volt, itt a városi belső tanács egy tagja volt kinevezve állandó jelleggel erre a feladatra: „Kirchmeister (magister ecclesie) und Verweser des paus”. A xanteni Szent Viktor-templom építésénél is különvált a gazdasági vezetésre kinevezett egyházi személy, a „Fabrikmeister” és a technikai irányító, a „Baumeister” funkciója.⁴⁸ Hasonló a helyzet a nagyobb királyi és földesúri építkezéseknél. Az építés igazgatójának első segéde mindenütt a jegyző. A gyakorlatban ő vezeti, ő tisztázza le a számadásokat, s a beszerzésekben támogatja az igazgatót. Mellette gyakran szerepel még egy-két személy segédként, a bécsi számadások szerint pl. egyegyházi és egy sekrestyés két legényükkel egyetemben szintén belefolytak a gazdasági ügyek intézésébe. Végül ide sorolhatók a műhelysegédek, számuk rendszerint egy vagy kettő (Prágában egy „hüttenknecht” és egy „hüttenwächter”), akik különböző megbízásokat teljesítenek, küldöncsolgálatot látnak el, a szerszámokat, a műhelyt őrzik, a javításra beadott szerszámokat hordozzák, a műhelyt tisztán tartják, s főleg tavasszal, a belső munkák megszűntével nagytakarítást végeznek a műhelyben. Jó néhány személyt foglalkoztat tehát az adminisztratív irányítás, valóságos hivatal nő ki belőle a XV. században, ahogy az elnevezés: „Bauamt” meg is jelenik a német és cseh városokban.

A pozsonyi építőszervezet mellett is, az általános európai gyakorlatnak megfelelően, működött „építési hivatal”. Minthogy királyi építkezés volt, legfőbb vezetője is magas állású ember, maga Rozgonyi György, a pozsonyi főispán. Fentebb már láttuk, hogy kifejezetten Rozgonyi Istvánt és Györgyöt nevezte ki a király 1427-ben az építkezések vezetőivé. 1430–31 folyamán általában valamelyik Rozgonyi vette fel a Pozsony város által fizetett összegeket a vár építésére, s adott róla nyugtát. A formula ezekben az esetekben: „pro *directione* laborum . . . Posoniensium”.⁴⁹ Ugyanez a helyzet a cseh királyi építkezéseknél is. 1382-ben IV. Vencel király pl. Georg von Rostok pürlitzi várgrófot nevezte ki a boroszlói királyi vár építésének igazgatójává, s megparancsolta a városnak, hogy mindenben rendelje alá magát neki. Magas állású emberről van szó, aki egyben királyi alkamarás. Csehországban a várgrófok általában ilyen, legfőbb adminisztratív-gazdasági irányító és ellenőrző szerepet vittek a királyi építkezéseknél.⁵⁰ A legfőbb „directio” feladatkörére és funkciójára világos fényt vet egy 1430. augusztus 8-i királyi oklevél. Eszerint Zsigmond király *számadást* tett Rozgonyi István és György főispánokkal, s mivel az elszámolás során kiderült, hogy a király által „a pozsonyi munkálatokra és egyéb, az ő *szorgalmazásuk és igazgatásuk* alá rendelt királyi ügyekre” (ad labores nostros Posonienses et ad alia facta nostra, *sollicitationi et directioni* ipsorum commissa) már korábban kiutalt összegeken felül Rozgonyiék még 7403 aranyforintot költöttek — saját pénzükből — az építkezésekre, a király az összeg fejében elzálogosítja nekik a Pozsony megyei Sempte várát tartozékaival, 12 faluval együtt.⁵¹ Tehát a Rozgonyiak irányították a munkát, vették fel a királytól az építkezés fedezetéül szolgáló összegeket, a bevételekről és a kiadásokról elszámoltak (*ratiocinationis calculatio . . .*), s szükség esetén még kölcsönt is nyújtottak.

A konkrét adminisztratív teendőket a munkák fő „director”-a mellett a „munkák szorgalmazója” (*sollicitator laborum*) végezte, aki 1434 és 1437 közt Berényi Kakas János volt. Szintén magas állású ember, évi fizetése (150 aranyforint) lényegesen meghaladja az építőmestert is. Nemes ember, neve mellett a „magister” megjelölés nem mesterséget, hanem nyilván egyetemi végzettséget jelent; testvére, István, pozsonyi kanonok, akivel pl. Győr megyében volt közös birtoka.⁵² Feladata volt a munkások felfogadása — ahogy pl. 1431-ben az előző „sollicitator”, Reichardus toborozta és hozta magával Pozsonyba az építkezésekhez a kőfaragókat, ácsokat és egyéb mesterembereket⁵³ —, valamint nyilván az anyagok beszerzésének megszervezése, a munka menetének állandó ellenőrzése és szorgalmazása (amit a címe is értelemszerűen mutat) s a számadások felülvizsgálása. A király elképzeléseit képviselte az építkezés jellegére vonatkozóan. Az ehhez hasonló kétszemélyű felső adminisztratív vezetés máshol is előfordul, pl. Prágában egy ideig két „director”-a volt az építkezéseknek.

Az építőműhely *jegyzője* Rozgonyi György írnoka, János vagy András litteratus volt, az ő kezeirása az építési számadás. Szintén magyar ember, amit nevén kívül a számadás latin nyelve is bizonyít (csak a legszükségesebb építési szakkifejezéseket írja németül, azokat is erősen eltorzítva vagy latinosítva), abban a Pozsonyban, ahol az írásbeliség, s különösen a számvitel nyelve ekkor már régen német. Az építkezés adminisztratív irányítása tehát magyarok kezében volt, szemben a technikaival, ahol idegenek, főleg németek voltak többségben a jelek szerint. A jegyző mellett még további két hivatalnokot említ a szöveg, egy „dicator”-t és egy alacsonyabb beosztású „sollicitator”-t. Mindhármuk fizetése, személyenként fél bécsi font dénár, azonos nívón áll a legényekével. Az utóbbi kettő pontos feladatkörét nem árulja el a számadás, csak sejtjük, hogy a „dicator” is a számadások elkészítése, a bérfizetések körül, a „sollicitator” pedig a beszerzések s a munka ellenőrzése körül végzett kiegészítő szolgáltatásokat. Végül pedig három *műhelysegéd* (hüttenknecht), május 16-tól pedig még egy *inas* (juvenis) látta el a műhely körüli teendőket. A pozsonyi várépítkezés adminisztratív-gazdasági irányítása tehát aránylag differenciált építkezési hivatalra hárult, 10 személyt foglalkoztatott, míg Prágában 5–6, Bécsben 7 alkalmazottja volt a „Bauamt”-nak.

A nagy építkezések technikai és művészeti irányítása a középkorban rendszerint technikailag alaposan képzett, iskolázott, neves építőmesterek kezében volt, akik inkább mellérendelt, mint alárendelt viszonyban álltak az építőműhely „director”-aival. Az „architector”, „conductor”, „magister operis”, „Baumeister” címen nevezett építészek már a munka megkezdése előtt

többnyire részletes szerződést (conventio, Vertrag) kötöttek az építető úrral, amely kétoldalúan leszögezte a jogok és köteleességeket. Peter Parlernek, a prágai dóm építőmesterének szerződése pl. meghatározza a mester fizetését, amely heti 56 prágai garason kívül különböző évi juttatásokat foglalt magában, kimondja, hogy az építkezés vezetésén túl végzett kőfaragómunkáért külön díjazást kap, s a tervezés, kivitelezés munkájában teljes szabadságot biztosít a mesternek.⁵⁴ Másból a szerződés néha részletes előírásokat is tartalmaz az épület konstrukciójára nézve. Az építőmester legfőbb feladata a tervek elkészítése, azok kivitelezésének állandó ellenőrzése, az egész építkezés technikai irányítása, a részfeladatok kiadása, az alárendelt mesterek munkájának összehangolása, a legények állandó oktatása, vizsgáztatása, s nem utolsósorban, tanácsadás a director-nak az építőanyagok beszerzésére vonatkozóan, s azok felhasználásának ellenőrzése. Emellett különösen igényes kőfaragványokat, szobrokat gyakran a mester maga, sajátkezűleg készített el.

A pozsonyi vár építőmestere 1434—1437-ben Erlingi Konrád volt. Címe: „magister lapicidarum” vagy „a császár főépítőmestere” (des Kaysers obrister pawmaister). Fizetése heti 2 aranyforint, tehát évi 100 aranyforint körül, akárcsak Georg von Tübingen, akit Zsigmond 1418-ban hívott be az országba a budai Friss palota építésére.⁵⁵ Ez nyilván kiegészült még a szokásos természetbeni juttatásokkal (évente egy téli és nyári ruha stb.) és lakással a városban. Már fentebb láttuk, hogy pl. 1435-ben a pozsonyi bortized jövedelemből kapott személy szerint „a császár parancsára” 90 akó bort.

Az építőmester segédei és helyettesei voltak mindenütt a *pallérok*, Prágában kettő, Bécsben egy. A mester elgondolásának betartását voltak hivatva állandóan ellenőrizni, s minthogy mindig a helyszínen, a munkások közt tartózkodtak és — a mérőléceket nemcsak mint munkaeszközt, hanem mint hatalmi jelképet és szükség esetén mint fegyelmezési eszközt is állandóan maguknál hordva — fenntartották a legények közt a fegyelmet. Szerepük tehát tulajdonképpen kettős: részben technikai, szorosan építészeti jellegű (ha az építész távol volt, ők vették át teljes hatalommal az irányítást, s pl. amikor 1429-ben a bécsi templomépítés mestere meghalt, az ő korábbi palléra, Hanns von Prachatitz lett építőmester), részben azonban organizatorikus, a munkaszervezet zökkenőmentes működésének biztosítását szolgálja. Pozsonyban három pallér működött. A számadás azt sejteti, hogy az egyes nagyobb munkacsoportok közvetlen ellenőrzését egy-egy pallér végezte, mert közülük kettő mindig a kőfaragó, ill. kötő csoportok, egy pedig az ácsok mellett, s ott is a mesterek és legények közt van felsorolva.

Az építőmester irányítása és a pallérok állandó közvetlen felügyelete mellett az építőmunka zömét a pozsonyi műhelyben több szakmunkás csoport végezte. A kőfaragók kivételével mindegyik munkaág élén külön mester állt, aki azonban természetesen szintén alá volt rendelve az építésznek. Négy nagyobb csoport számítható ide: a kőfaragók, kötőrők, ácsok és — amennyiben állandó alkalmazásban álltak s munkájuk szorosan az építőmunkához szimult — a kovácsok. Elképzelhető, amint a német építőpályókban is akad rá példa, hogy nem minden legényt közvetlenül az építkezés directora vagy az építőmester fogadott fel, ők pusztán egyes építési ágak mestereivel kötöttek szerződést, akik aztán hozták magukkal legényeiket, illetve a maguk feladatkörében gondoskodtak munkaerőről. A *kőfaragók* (lapicida) közvetlenül Erlingi Konrád mester irányítása, illetve palléruk felügyelete alatt állottak. A kőfaragómunkát, mint a legigényesebb, legnagyobb mesterségbeli tudást kívánó építőmunkát máshol is rendszerint személyesen irányította az építésvezető, sőt ő maga is végezte részben. (A külföldi kőfaragókönvecskék szerint a kőművesek, kötőrők tanulási ideje három év, a kőfaragómesterség további két évet s a növényalakok, díszítések, alaki szobrászat tanulása újabb két esztendő követelt meg.) A legények száma hétről-hétre bizonyos ingadozást mutat, ami a munkák ütemével lehet összefüggésben, egy héten belül azonban mindig állandó. A nyári építési periódus alatt a kőfaragólegények legkisebb létszáma 32, a legnagyobb 40 volt. Többnyire, más szakmákhoz hasonlóan, hetibérben dolgoztak, bizonyos esetekben azonban teljesítmény szerint, darabbérben.

A *kötőrők* (fractor lapidum) saját mesterük, egy Prokop nevű kötőmester keze alatt végezték munkájukat, számuk 28 és 42 közt hullámzott. János *ácsmester* (carpentarius) vezetésével 6—13 ácslegény, Egyed *kovácsmester* (faber) mellett pedig rendszerint 4 legény dolgozott. Fel-tűnő, hogy *kőműves* (murator) egyetlen alkalommal sem szerepel a számadásban. Ennek az lehet

a magyarázata, hogy a két mesterség szoros rokonsága miatt az elnevezésben nem tettek különbséget kőfaragók és kőművesek közt. Prágában is ugyanaz a személy hol mint murator, maurer, hol mint lapicida, steinmetz bukkan elő.⁵⁶ Egy alkalommal a pozsonyi számadásban is öt kőfaragó legénnyel találkozunk, aki falazó munkát (muratio) végzett.

Az építő szakmunkát irányítók és végzők létszáma tehát 74 és 112 közt mozgott, többnyire azonban 90—100-as szinten állt. Állandó alkalmazott volt még egy *kádármester* (doleator) és egy *kötélverő* (funifex), ők az építkezéshez szükséges eszközöket készítették, illetve javították állandóan; az előző a kőhordáshoz és mészhöz szükséges faedényeket, utóbbi pedig kötelet. Nyilván néhány legényt is alkalmaztak, ezek számáról azonban nem tudósít a számadás. Az első héten szerepel még egy Miklós nevű *festő*, aki képeket (ymagines) készített. Feltehetően azonos az irodalomban már ismert Teginger Miklós pozsonyi festővel, aki az 1440—50-es években számos munkát végzett a város számára, s neve olyan ismert volt, hogy még a budai várnagy is rendelt nála oltárképet.⁵⁷

Ezzel tulajdonképpen már el is jutottunk az építőanyagok és eszközök kérdéséhez, ezek az egész munkaszervezet működésének előfeltételét jelentették, s beszerzésük az adminisztratív irányítás feladata volt. Az építkezés legfontosabb alapanyagai a középkorban a kő, fa, s a kötőanyag, malter készítéséhez szükséges mész és homok. Kővásárlásról a számadásban egyetlen helyen olvasunk: április 11-ét megelőző héten Konrád építőmester Ausztriában járt, s „Mansdorff”-ban vásárolt quadereket (lapides quadratos). A számadás csak a mester költségeinek megtérítését (3 aft) tartalmazza, s ez is megerősíti azt a — korábban vázolt — feltevésünket, hogy kellett lenni egy általános „anyagszámadás”-nak is, amely ma már nincs meg. Valószínűleg a Brucktól délnyugatra fekvő Mannersdorfról van szó, ahol nagy kőbányák voltak, s ahonnan a bécsi templomépítkezéshez is állandóan szállítottak követ.⁵⁸ A helység légvonalban Bécstől kb. 30, Pozsonytól 40 km-re fekszik, s Pozsonyba nyilván részben vízi úton, a Lajtán, majd a Dunán hozták a követ. Erre a célra szolgáltak Zsigmond hajói (naves domini Imperatoris), amelyekről március 21-től április 18-ig történik említés a számadásban. A hajókat külön erre a célra felfogadott őr őrizte. A Pozsony környéki kőbányákban nem volt finomabb megmunkálásra alkalmas kőzet, a pozsonyi városi templom quadereit is a Lajta hegység kőbányáiból hozták, pl. Wolfstalból. A durva falrakáshoz használható követ valószínűleg a Pozsony környéki, dévényújfalui, Vödritz vidéki kőbányákból szállították, akárcsak az ez idő szerinti városi építkezésekhez. Ez és az épületfa nagy része — királyi építkezésről lévén szó — nyilván nem került pénzbe, ezért nem is szerepel a számadásban, csak a fuvarot kellett megfizetni.

A mészkövet, homokot és egyéb anyagokat (a szövegben a „cimentum, arene” után mindig következő „etcetera” alatt nyilván durva követ és fát, részben a malterkészítéshez szükséges vizet kell érteni) általában nyolc, nyolc hét számadásai szerint kilenc szekér hordta a falakhoz, egy-egy szekér naponta mindig 10 fordulóval. A szekerek nagyságát illetően, vagy hogy hány fogatú szekérről volt szó, sajnos, semmi támpontunk nincs. A fuvarosok, akárcsak más építkezéseknél, valószínűleg külön e célra alkalmazott környékbeli jobbágyok, részben hivatásos városi fuvarosok (furman) voltak. A mészkő és homok kitermelése viszonylag közel történhetett, amit a napi 10 fuvar mellett az egy fuvarért fizetett 18 dénár is bizonyít, míg pl. Bécsbe Mannersdorfból, Auból hozott rakományokért a megterheléstől függően 45—80 dénár volt a fuvardíj. A fuvarosok — akárcsak a napszámosok — nem mindig dolgoztak heti hat napot, ha ünnepnap jött közbe, akkor öt-, esetleg csak négynapos volt a munkahét. Az építkezés méreteinek megvilágítására szolgál, hogy ha rendszeren hat napot dolgoztak, egy héten nyolc szekérral 480 szekérnyi mészkő, homok és egyéb építési anyag került az építkezéshez, március 8-tól október 16-ig pedig (amely időszakból négy hét számadásai hiányoznak) összesen 11 740 szekérnyit használt fel a munka szervezet!

Hogy a mészégetés hol történt, a számadás nem árulja el. Az égetett meszet nagyobb kádakba és kisebb dézsákba öntötték, s ezekkel vitték a falakhoz. Az állandóan alkalmazott kádármester ilyeneket készített és javított hétről hétre. A nagyobb kádak (doleum) megfeleltek a Bécsben „poting” (Bottich) néven nevezett edényeknek, egynek az ára 18 dénár volt. Emellett számos ún. „scapha” szerepel. A szó eredetileg bizonyos úrmértéket jelent,⁵⁹ gyakorlatilag meg-

határozott nagyságú dézsát értettek rajta. Bécsben „schaff” (schaffel, scheffel), az eperjesi Szent Miklós-templom építésén „scaffia cementi” volt a neve, mindenütt mész tárolására használták. Ára Pozsonyban 14 dénár, Bécsben 7—14 dénár. Hordó eszköz volt a „köböl” (cubulus) amellyel — a számadás szavai szerint — „köveket szállítanak a falakra”. E háromféle alkalmatosságból az első két héten 120 darabot említ a számadás (91 scapha, 20 cubulus és 9 doleum), a valószínűleg nyilván még több volt. Szállítóeszköz volt még a „portatorium” is, amelyből március 28 és április 4-én összesen 38 darabot szereztek be; árából ítélve (1 darab 10 dénár) ez nem más, mint az a négynyelű malterosláda, amellyel még manapság is szállítják a segéd munkások a maltert. A kubikolást talicskákkal (saybtruhon = Scheibtruhe) végezték, amelyekből április 18-án 20 darabot vásároltak Bécsben. Végül még egy szállítóeszközzel ad hírt a számadás, ez a már más vonatkozásban említett kétkerekű taliga vagy kordé (biga), amellyel a kőfaragóműhelyből ki és behordták a megmunkálásra váró köveket. A prágai, valamint az eperjesi építkezéseknél is szerepel a „biga”, „cum qua lapides educuntur”.

A követ és a maltert egy felvonószerkezet segítségével húzták fel a falakra, elnevezése: „tyratorium” (Eperjesen tractura, tractum). Több ízben vásárolnak karikákat, csigákat a felvonókhoz (circulus ad tyratorium), valamint két ízben nagyobb kerekeket (rota). Az előzők ára darabonként 8, az utóbbiaké 50 dénár volt. A kötélygyártó pedig állandóan köteleket készített és javított, mégpedig igen nagy mennyiségben — a nyár folyamán 8 mázsa és 12 fontnyit — „ad diversa tyratoria”. A felvonószerkezet ábrázolása számos középkori metszeten, miniatűrön látható. Igen erős gerendákból ácsolt szerkezet volt, a fal tetejéről, ahol éppen a munka folyt, derékszög alakban nyúlt ki a mélység felé; a meghajlásoknál csigákon futottak a kötelek, s a falnál megerősített részen egy vagy több nagy kerék szolgált arra, hogy emberi erővel feltekerjék a mélybe nyúló köteleket, amire a felvonandó súly volt akasztva. Bécsben külön erre a célra felfogadott „Radknecht”-ek kezelték a felvonót. Pozsonyban mindjárt az építkezés kezdetekor volt egy „nagy” és egy „kis” felvonószerkezet, később még több is szerepel.

A kovácsok feltehetően a falakba erősített vasrudakat, síneket és a szerszámokat gyártották. Az ő munkájukhoz vásároltak hetente 12—14 „mensura” szenet és 2—3 mázsa vasat. Hogy a „mensura” milyen volt, nem tudjuk, a mázsa azonban a Pozsonyban és Bécsben egyaránt használatos 100 fontos mázsa volt. Bécsben szintén mázsaszámra vásárolták a vasat, ára is ugyanannyi, mint Pozsonyban (240—270 dénár, Bécsben 250—260 dénár), Prágában viszont már sínek formájában. A nyár folyamán összesen 62 ½ mázsa vasat szereztek be, ami megfelelő mai súlyban 35,075 mázsának.

A szakmunkások munkájának előfeltételeit teremtették meg, s részben az előzőekben említett munkaeszközökkel dolgoztak a napról-napra váltakozó számban felfogadott *napszamosok* (parvi laboratores). A hét végén pontosan feljegyezte a jegyző, hogy a hét egyes napjain hány napszamosot foglalkoztattak, s bérfizetéskor az állandó munkásokkal együtt fizették ki őket. Rendkívül érdekes, hogy a napszamosoknak is három, egymástól pontosan elválasztott kategóriája dolgozott az építkezésnél, amelyeket a bérfizetés alkalmával gondosan külön kezeltek. Az első kategória napibére 12 dénár volt (csak az első három héten 11), a másodiké 9, a harmadiké 8. A számadás itt nem fedi fel, hogy milyen alapon történt az osztályozás, ki tudjuk azonban következtetni részben a korabeli pozsonyi városi számadáskönyvek, részben a bécsi dómépítés számadásainak adataiból, ahol ugyanez az elv érvényesült, s az összegek is pontosan ugyanezek. A 12 dénáros rétegbe tartozók végezték a kőművesek, kőfaragók, ácsok és kovácsok mellett a segéd munkákat, a falrakásnál dolgoztak, a kőfaragóműhelybe be- s onnan kiszállították a köveket, kezelték a felvonószerkezetet, s a maltert készítették. Bécsben külön „malterkészítő” (mörtermacher) elnevezés is előfordul, 12 dénár bérrel, ugyanez Magyarországon is, pl. a soproni munkabérszabályzatokban. A 8 és 9 dénáros kategóriát már nehéz szétválasztani, — mindenesetre az előzőkkel szemben, akik általában a műhely és a falak körül voltak foglalkoztatva, főleg a durvább külső munkákat végezték, tehát a homok és mész kitermelésénél, a kőtörésnél segédkeztek, a követ, homokot stb. a szekerekre és azokról lerakták, kubikoltak, vizet hordtak, és így tovább. A napszamosok hada nyilván Pozsony és a környék mezővárosainak, falvainak nagyszámú zsellér, pauper elemei közül verbuválódott, ahogy pl. a pozsonyi városi erősítési munkálatokra is Dévény-

ből, Modorból, Köpcséről, Récséről, Oroszárról, Püspökiből stb. jöttek a napszámosok. A várépítésnél, amelynek kivételes arányai már az eddigiekből is kezdenek kibontakozni, feltűnően nagy számban alkalmazták őket, létszámuk már a második héten eléri a 70-et, a harmadikon a 100-at, s aztán 120 és 130 körül állapodik meg, de néha még ennél is magasabb, pl. a május 17—22 közti héten 154. Megjegyzendő, hogy a három napszámos réteg közül mindig az elsőben dolgozott legtöbb bérmunkás.

Arra a kérdésre, hogy a pozsonyi királyi várnak melyik részét építették a kérdéses időszakban, nem tudunk határozott feleletet adni, a számadás ebben a tekintetben meglehetősen szűkszavú. Mindenesetre több falat húztak, illetve március 8-án, amikor a nyári építés megindult, már *több* — nyilván az előző évben épített, részben befejezetlen — fal állt. Az első héten ugyanis kötelek készítették a „kis felvonó”-hoz, amely a „*nagyobb falo n*” (in maiori muro)működött, a későbbiekben több vonatkozás alátámasztja, hogy egyidőben több falon, döntően a zonban a „nagy fal”-on dolgoztak. A vásárolt quadereket „supra magnum murum” faragták a kőfaragók, ezek egy része a jelek szerint a bolthajtásokhoz volt szükséges. A *gyámköveket* (krakstan = Kragstein) is a „nagy fal”-hoz készítették. Többször találkozunk *boltozatokkal* (testudines), ezek egy része ekkor már teljesen kész lehetett, mert a kőművesekkel szerződést kötöttek a boltozatok befalazására (muratio supra testudines). A nagy felvonószerkezet „penes portum Danuby” állt. Annyi kétségtelen, hogy semmiesetre sem külső várfalról, erődítési munkálatokról van szó, hanem épületről, magának a várpalotának építéséről. Egy helyen, a falazókkal való szerződésalkalmával, május 16-án kifejezetten meg is mondják: „... minari domus in altum.” A „domus” Pozsonyban, ha a várra vonatkoztatták, a király házát jelentette, tehát a várat magát, a „castrum”- és „Schloss”-szal szinonim jelentésű. Így pl. a vár építőmestere 1431-ben „pawmeister des Haws zu Pressburg”-ként titulálja önmagát.⁶⁰ Ez adatok azonosítása s beleágyazása a pozsonyi vár technikai építéstörténetébe — amennyiben lehetséges — a művészettörténészek feladata.

A munkaszervezet egyes kategóriáinak *bérezése* — amennyiben időberről van szó — egészen pontosan megegyezik mind a Pozsony városában ez idő tájt kialakult építőipari bérrendszerral, mind a bécsi építőműhely munkabéréivel az 1420-as években. Néhány kategória kivételével mindenki hetibérben dolgozott. Nem így fizették a napszámosokat (ezek természetesen napibért kaptak, 8—12 dénár közt), a fuvarosokat (fuvaronként 18 dénár), a szerződésben dolgozó kőfaragókat (teljesítménybér) és a király megbízottját, aki évi salláriumot kapott. A kialakult és mindig pontosan betartott hetibér a mestereknél 1 aranyforint (= 180 bécsi dénár = napi 30 dénár), a palléroknál 5 schilling (= 150 d = napi 25 d), a legényeknél, valamint az építkezés jegyzőjénél és a másik két adminisztratív segédnél ½ bécsi font (= 120 d = napi 20 d), a műhelysegédeknel 2 schilling (= 60 d = napi 10 d). Mindez „nyári bér” (Sommerlohn) volt, azaz a munkabérszabályzatokban február 22 és október 16 közti nyári építési időre megállapított fizetés. A téli bér rendszerint kb. 20%-kal volt alacsonyabb a nyárinál, így pl. a soproni 1460-i és a pozsonyi 1497-i szabályzat szerint a legények 20 dénáros nyári bérével szemben 16 dénár volt a téli napi bér. Az időbérben dolgozó építőipari munkások a pénz mellett egész Európában kaptak bizonyos mellékes juttatásokat. A mesterek, néha a kőfaragólegények is, kaptak évente egy vagy két öltözet ruhát, egy-egy cipőt vagy csizmát, ezt olykor szerződésben is lefektették. Ezenkívül szokásban volt a „borraivaló” (Trinkgeld), amit rendszerint egy-egy munkarészlet befejeztekor, egy fal felhúzása, boltozat befejezése stb. után osztottak ki a legények közt borban vagy pénzben. Bécsben és Prágában a kőművesek és ácsok időnként „fürdőpénzt”-t (Badegeld) kaptak. Végül szokásban volt a nyári és téli időnyel befejeztekor „Schlussgeld”-et kiosztani a munkások közt. Ezek a kisebb, alkalmoszerű juttatások valószínűleg a pozsonyi építkezésnél sem hiányoztak, hiszen általánosan elterjedtek voltak városainkban (az eperjesi templomépítkezésnél pl. „bibales”, „balneales” egy-egy munkaszakas lezárása után), de minthogy a fennmaradt számadásrészlet a rendszeres, hetente kifizetett béreket tartalmazza, innen kimaradtak.

A pozsonyi munkabérek lényegében az európai bérnívón mozogtak. Széleskörű statisztikai felmérés eredménye szerint (a különböző pénznemeket belső színezüsttartalmuk gramm súlya alapján közös nevezőre hozva) Nyugat-Európában az átlagos kőműves, ács munkabér 1425 és 1450 közt 6,53 g volt.⁶¹ Pozsonyban, minthogy a bécsi ezüstdénár színezüsttartalma ekkor 0,25 g volt

(l. alább), a legény- és mesterbér 5—7,5 g, a középérték tehát 6,25 g színezüstnek felel meg. Néhány adat az európai árák közül, szintén ezüstgrammokban : 1 hl búza = 20,88 g, egy kg búzakenyér = 0,77 g, 1 kg disznóhús = 1,25 g.

A munkaidő hosszát nem lehet a számadásból megállapítani. Ez rendszerint nem is volt mereven, órára megszabva a középkorban, többnyire olyan általánosságokban határozták meg — mint pl. a soproni városi tanács egy 1455-i határozatában a kőművesekre és ácsokra vonatkozóan —, hogy *hajnaltól sötétedésig tart, s még hozzátették, hogy a munkahelyről étkezés címén sem lehet eltávozni, 72 dénár büntetés (mintegy 3 napi legénybér) terhe alatt.*⁶² Egy 1460-i soproni munkabérszabályzat már pontosabb. Eszerint a nyári építkezési időtartama alatt az építőmunkásoknak reggel hat óra előtt már a munkahelyükön kell lenniök, s onnan csak este hét után távozhatnak el.⁶³ Tehát kb. 13 óra volt a munkaidő nyáron.

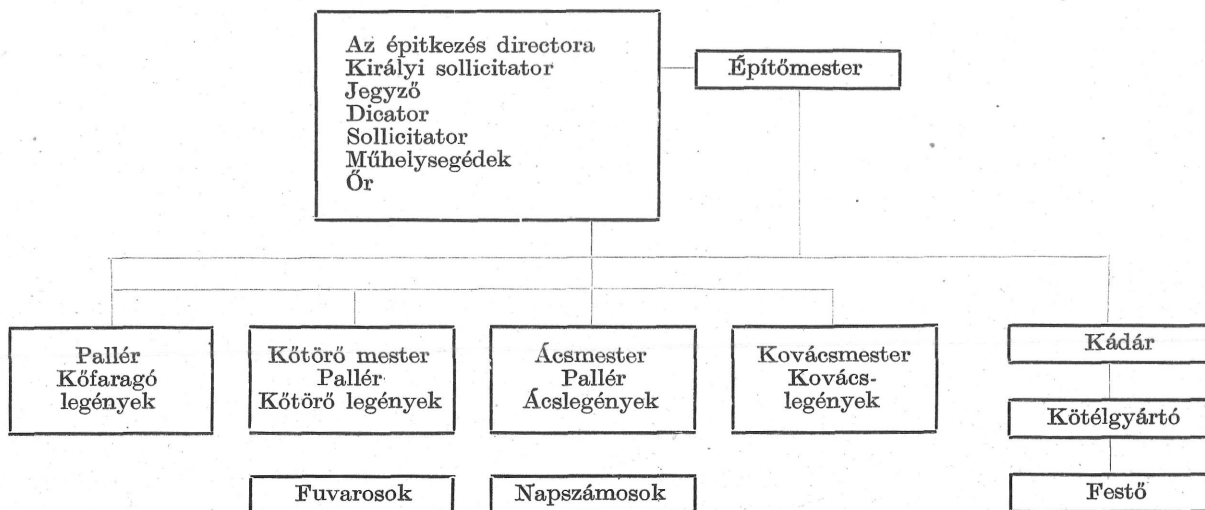
Amint említettük, bizonyos kőfaragók — a többséggel ellentétben — nem időbért, hanem teljesítménybért kaptak munkájukért. A nagyobb gondot kívánó darabok megmunkálására szerződést kötöttek, s ilyenkor a megfelelő tételeknél rendszerint fel is tünteti a számadás, hogy ezek „in pacto” készültek. Április 25-től augusztus 1-ig hetente 5 gyámkövet készítettek el, hetente 2 aranyforintért, a munkát a jelek szerint két kőfaragólegény végezte. Ugyanez időszak alatt hetente 6—7 quadert faragott ki ugyancsak két kőfaragólegény heti 1 forintért. Május 16-án pedig szerződést kötöttek a boltívek feletti falazásra, egy ölnyi (clahter = Klafter) falazásért 1 forintnyi bér járt. Október 16-ig 107 öl lett kész. Nem világos, hogy ezt a munkát hányan végezték, az egyik héten ugyan öt legényt említ a számadás a boltívek feletti falazással kapcsolatban, ezek azonban ekkor a szokásos hetibért kapták.

Az itt fő vonásaiban felrajzolt munkaszervezethez szervezettségben, belső differenciált-ságban és méretekben hasonló, eddigi adatok alapján nem ismeretes a középkori magyarországi építőiparban. A nagyszabású, organikus munkaközpontok, amelyek egy-egy nagy középkori építkezés, templom, vár mellett létrejöttek, amelyeknek jóformán minden mozgásában, lükte-tésében egységes akarat fejeződik ki, s magasfokú mesterségbeli tudás és nagyvonalú művészi elgondolások kitermelői és végrehajtói egyben — a középkorban minden mesterségnél és minden iparágnál tökéletesebb munkaszervezést valósítottak meg. A feladatok nagyobbak és hosszabb lejáratúak voltak, mint más iparágaknál, évszázadokig érlelődő tapasztalatok és hagyományok csúcsondultak ki a gótika építőműhelyeiben. A céhes ipar kis, törpe műhelyeihez képest, ahol a mester néhány segédjével dolgozott — valóságos óriásoknak tűnnek. A pozsonyi királyi építő-műhelyben nem kevesebb, mint 25-féle munkás és alkalmazott szerepelt, s a szervezet *legkisebb kiterjedése alkalmával 152, legnagyobb kiterjedésében pedig 288 embert foglalkoztatott. A stabil, állandó létszám 220—240 körül mozgott.* Hogy ezt a számot tudjuk valamihez mérni, elég csak arra utalni, hogy lent, a vár alatt elterülő Pozsony városában — amely akkor Magyarország harmadik-negyedik legnagyobb királyi városa volt — ugyanekkor, 1434-ben az *összes* polgári háztartások száma 888, s az adózó iparosmesterek száma, akik mintegy ötven iparágat képviseltek, összesen 181 volt! A kézműves legényekkel együtt — a kontárokat, fél-iparosokat nem számítva — sem volt több az iparosnépesség 250—260 főnél, s még így sem éri el a vár építőszervezetének létszámát. Az ország fővárosában, Budán 1437-ben mintegy 400 iparosmester működött 60—70 iparágban.⁶⁴

A munkaszervezet tagozódását és bérezését a következő táblázat mutatja :

A királyi építőműhely alkalmazottai	Napibérbe átszámított fizetés, ill. bér bécsi dénárban
ADMINISZTRATÍV—GAZDASÁGI IRÁNYÍTÁS	
Rozgonyi György pozsonyi főispán (director laborum)	
Berényi Kakas János (sollicitator laborum)	90
Jegyző (scriptor), János diák	20
Dicátor	20
Sollicitator	20
3 műhelysegéd (hüttenknecht)	10
1 műhelyinas (juvenis)	10
Hajóór (qui custodit naves), Jakab	15
SZAKMUNKÁSOK	
Erlingi Konrád építőmester (mgr. lapicidarum, obrister pawmaister)	60
Kötörőmester (fractor), Prokop	30
Ácsmester (carpentarius), János	30
Kovácsmester (faber), Egyed	30
3 pállér (pallerius)	25
32—40 kőfaragólegény (socius lapicida)	20
28—42 kötörőlegény (s. fractor)	20
6—13 ácslegény (s. carpentarius)	20
2—4 kovácslegény (s. faber)	20
Szerződésben (in pacto) dolgozó kőfaragók	*
Szerződésben dolgozó kőművesek	*
KISEGÍTŐ IPAROSOK	
Kádár (doleator)	*
Kötélgyártó (funifex)	*
Festő, Teginger Miklós	*
NAPONTA FELFOGADOTT BÉRMUNKÁSOK	
Fuvarosok, naponta 8—9 szekérrel	*
Napszámok I (parvi laboratores)	12
Napszámok II számuk ált.	9
Napszámok III 120—130	8

Az építőműhely belső szerkezetét a következőképpen lehetne ábrázolni :

* Teljesítmény szerint. Nyári építési idény alatt kifizetett összeg: szerződéses kőfaragók: 25 aft; kőművesek: 110 aft. 60 d; kádár: 30 aft 75 d; kötélgyártó: 41 aft. 90 d; festő: 1/2 aft 60 d; fuvarosok: 1 fuvar = 18 d.

A fennmaradt, 28 hétre terjedő számadás szerint az építőműhely összes költsége — a számadás készítője által itt-ott elkövetett számolási hibákat korrigálva — *4227 aranyforintot és 59 bécsi dénárt* tettek ki. Ismét megemlítjük, hogy az összeg túlnyomó része munkabérré fordított pénz, s csak elenyésző hányada, 3,7% (illetve ha a kádárnak, kötélgyártónak kifizetett összegeket mint részben anyagkiadásokat is ideszámítjuk: 5,5%) jutott építési anyagok vásárlására. Ha az idők során elveszett közbülső négy hét, a jún. 6—27-i bérfizetési vasárnapok kiadásait is számítjuk (s ezt nyugodtan tehetjük, mert az egyes hetek kiadásai közt nincs lényeges eltérés, egy hétre átlag 150 aft esik), az eredmény az, hogy a várépítés *1434. március 8-tól október 16-ig tartó építési ideje alatt a munkaszervezet 94,5%-ban munkabérekre eső költségei 4800 aranyforintot tettek ki.* Az összeg rendkívüli magasságát a következő, szintén pozsonyi vonatkozású adatok érzékeltetik: ugyanebben az évben a város polgárai által fizetett évi adó 2648 aft (az ország fővárosa, Buda évi adója ez idő tájt 4000 aft).⁶⁵ Pozsony város háztartásának egész évi kiadása 1437-ben 5456 aft,⁶⁶ a pozsonyi átmenő külkereskedelmi forgalom harmincadjövedelme 1440—41-ben 1081,4 aft, 1447—48-ban 3505 aft volt.⁶⁷

Nem lehet kitérni az elől a kérdés elől, hogy ezt a súlyos összeget milyen *bevételi forrásokból* teremtették elő, akkor is, ha a számadásnak a bevételre vonatkozó része nem maradt fenn. A nagyméretű építkezések egész Európában jelentékeny erőmegfeszítést igényeltek anyagi téren az építetőkötől, s a fedezet előteremtése széleskörű szervezőmunkát követelt meg. Ha királyi építkezésről volt szó, nagy summákat jelentett a királyi kincstár számára, s a királyi hatalom rendszerint jelentős terhekre kötelezte azt a vidéket, várost, ahol az építkezés folyt. A nagy dómépítkezések, akár egyházi, akár városi vállalkozások voltak, számos pénzforrást terheltek meg, nem jelentéktelen mértékben: a földesúri jövedelmek, jobbagyszolgáltatások, vám-, rév-, jövedelmek, tizedbevételek egy része az építőműhely igazgatásának pénztárába jutott; az érsekségek, püspökségek valóságos apparátust mozgósítottak, hogy a vidéken nagy gyűjtéseket rendezzenek az építés céljaira — amint azt pl. a prágai dómépítés mutatja —, a városokban pedig egész Európában, a magyarországiakban is, általános szokás volt, hogy szegény és gazdag polgárok egyaránt hagyományoztak bizonyos — gyakran igen jelentékeny — összegeket végrendeletükben a városi templom építésére.

A pozsonyi királyi építkezések pénzfedezetéről főleg 1430—31-ből vannak megbízható adataink, ezek azonban — ha nem is az összecszerúséget, de a költségek előteremtésének módzatait illetően — érvényesek az egész építkezés tartamára. A szükséges összeg egy részét mindenestre a *királyi kincstárból* közvetlenül vették kézhez Rozgonyi György vagy István, az építkezésnek a király által megbízott irányítói, directorai. Ezt összecszerűen nem ismerjük. Egy másik módszer volt — amihez Zsigmond a legkülönbözőbb kiadásokkal kapcsolatban előszeretettel fordult, ha pénzre volt szüksége — *királyi javak elzálogosítása*. Fentebb már láttuk, hogy a Rozgonyiak által a pozsonyi építkezésre kölcsönzött 7403 aranyforint fejében 1430. augusztus 8-án zálogba adta nekik Sempte várát tartozékaival együtt. Az ilyen zálogolások eredménye rendszerint — s ebben az esetben is — az lett, hogy a kölcsönt a király nem fizette vissza, így a birtok átment a zálogbirtokos tulajdonába. Lényegében tehát a semptei uradalom ráment a pozsonyi építkezésre, s könnyen lehet, hogy még más királyi javak is. 1430-ban aztán új pénzforrás nyílt meg: a *pozsonyi pénzverés haszna*. 1430. március 6-án ugyanis Pozsony pénzverési jogot kapott a királytól, s ezüstpénzt, ún. „quarting”-okat, kezdtek verni, amelyekből kezdetben 400 ért 1 aranyforintot, később rohamosan romlott az értéke. A privilégium kimondja, hogy a pénzverésből és beváltásból származó haszon fele mindenkor a királyt illeti, másik fele a várost, amely azt a „közjót” szolgáló célokra kell, hogy fordítsa.⁶⁸ Zsigmond a királyi pénzverési hasznót a várépítés céljaira rendelte, a valóságban pedig a pénzverő egész hasznát erre fordították, mert királyi parancsra a várost illető részt is a Rozgonyiak kezébe kellett fizetni, tekintettel arra, hogy a husziták támadásaival szemben a vagyonos polgárság a vár védelmére szorult. 1430. november 4-én Rozgonyi főispán nyugtát adott a városi kamarásnak, amely szerint a pénzverés kezdetétől összesen 10 000 aranyforintot vett fel e pénzforrásból „ad labores domini nostri regis Posonienses”.⁶⁹ A következő év június 3-án a Rozgonyiak újabb nyugtája szerint

1430 karácsonyától 1431. május 27-ig újabb 4094 forintot vettek fel ugyanerre a célra, majd szeptemberben Reichart, az építkezés vezetője még 4000 forintot.⁷⁰

Újabb pénzforrás volt *külön adók kivetése*. 1433. február 2-án Zsigmond elrendelte, hogy Pozsony várának megerősítésére Buda és még öt szabad királyi város, továbbá a veszprémi és győri püspökség, valamint a szentmártoni és pécsváradi apátság fizessen évi négy részletben 420—420 forintot, tehát összesen 1680 forintot.⁷¹ Itt ugyan zsoldosok tartásáról és egyéb jellegű megerősítésről is szó esik, nem kétséges azonban, hogy ez összegnek egy részét is az építkezésnél használták föl, hiszen valószínű, hogy a vár általános pénzkezelése nem vált el mereven az építkezésétől. Végül a király egyéb fellelhető pénzforrásokat is megnyitott, ahol csak mód kínálkozott rá, ennek jellegzetes példája már számadásunk keletkezésének évéből származik. 1434. február 5-én, néhány héttel a nyári építkezési idő megindulása előtt Zsigmond erélyes hangú paranccsal fordult a pozsonyi városi tanácshoz: már korábban elrendelte, hogy egy városi börtönben meghalt Paankucher nevű ember 2000 aranyforintot kitevő hagyatékát adják át a pozsonyi várépítkezésre; ha most sem teljesítik a parancsot, a vár összes munkálatait a város pénzén fogja elvégeztetni!⁷² A pozsonyiak láthatóan elég súlyosan meg voltak terhelve a várépítkezés miatt, a vonakodás nyilván ide vezethető vissza.

Hatalmas összegek forogtak tehát a vár építésénél. Csak két év alatt, 1430 és 1431-ben az oklevelesen bizonyítható bevétel — a pozsonyiak szolgáltatásából, a pénzverési haszonból és kölcsönből — 25 497 aranyforint volt. A bevétel alaptételei 1434-ben is feltehetően ugyanek voltak. A megismert összegek még egy további következtetést engednek meg. Az 1434. évi összes kiadás a téli építési periódus költségeit is magában foglalta, s ez ebben az esztendőben — minthogy a téli kiadásokra a nyáriaknak mintegy fele—kétharmada szokott esni — 4800 forinttal szemben mintegy 2400—3200 forintra becsülhető. Így tehát 1434 egész évi kiadása 7200—8000 aranyforint körül mozoghatott. Minthogy pedig 1430 és 1431-ben egy évre több, mint 12 000 aranyforint bevétel jutott (s a bevételeket még ugyanazon évben rá szokták fordítani a munkálatokra, hiszen azok kisebb vagy nagyobb méretei rendszerint éppen a rendelkezésre álló pénzfedezet mennyiségétől függtek), feltehetően akkor még nagyobb munkaszervezet foglalkoztatott a várépítés, mint 1434-ben.

III. A MUNKASZERVEZET JELENTŐSÉGE

Az eddigiek alapján önként adódik a kérdés: hol van a helye a királyi építőműhelynek az építőmunka korabeli szervezetei közt, hogyan viszonylik és hogyan aránylik a céhes építőtevékenységhez, másrészt az Európa hozzánk közel eső országaiban ez idő tájt működő, általánosan ismert építőpáholyokhoz? Régi, s mind máig teljesen nyugvópontra nem jutott vita tárgya, hogy beletartoztak-e a nagyobb középkori magyarországi építőszervezetek az építőpáholyok német eredetű rendszerébe. A pozsonyi építési számadás alkalmas arra, hogy eldöntse a vitát — legalábbis, ami a királyi építkezéseket illeti. A két, egymással szemben álló nézet képviselői a kérdést jobbra vagy balra véglegesen eldöntő argumentumokat — éppen a hazai írásos források hiánya miatt — nem tudtak szolgáltatni. Akik a páholyrendszer magyarországi meghonosodása mellett törtek lándzsát, az 1459. évi regensburgi páholykongresszus határozatára szoktak hivatkozni, amely Magyarország nyugati felét a bécsi főpáholy hatósága alá rendelte, s feltételezték, hogy itt már egy régebbi gyakorlat törvényesítéséről volt szó; másrészt a Magyarországon talált különböző kőfaragójelek rendszeréből és a szerkesztési metódusokból vontak le messzemenő következtetéseket. Ezzel szemben áll az a feltűnő jelenség, hogy egyetlen direkt bizonyíték, egyetlen hazai adat sem áll rendelkezésre, amely szerint a páholyrendszer valóban meghonosodott volna hazánkban. Ugyanakkor pedig kétségtelen, hogy a regensburgi határozatot a legóvatosabb kritikával kell fogadni, hiszen az éppen olyan időpontban keletkezett, amikor az osztrák párt a legerősebben próbálta bizonygatni Magyarországra való jogát Mátyás nemzeti királyságával szemben, s a vonatkozó artikulus feltehetően nem több pusztán uralmi igénynél. Ami pedig a kőfaragójeleket illeti, azok nem bizonyítanak egyebet a munka szervezettségénél,

semmi esetre sem igazolják a páholyrendszer meglétét. A magyar építészetre főleg itáliai és francia példák hatottak.⁷³

A pozsonyi építőműhely szervezete teljesen kizárja annak lehetőségét, hogy itt a bécsi főpáholly valamilyen filialéjával állnánk szemben. Az építkezés „director”-ának, Rozgonyi György főispánnak és a királyi megbízottnak, Kakas Jánosnak személye, valamint az a tény, hogy az egész munkaszervezet irányítása rajtuk keresztül a király kezében volt, továbbá az, hogy az építés technikai vezetője a király, ill. „császár főépítőmestere” — a legcáfolhatatlanabb bizonyíték. Holott ha valahol, akkor éppen Pozsonyban lehetne feltételezni a bécsi főpáholly legerősebb hatását. Mindez persze nem zárja ki az építészeti módszerek, bizonyos technikai és művészi, stílusbeli hatások átvételét, de ez magát a szervezetet, annak önállóságát nem érinti. Az építőművészet a középkorban az egyik „leginternacionálisabb” ága az iparnak és művészetnek, a kőfaragók országról országra vándorolnak s plántálnak át különböző stílusirányokat. Nagyon valószínű, hogy a pozsonyi várépítésen is dolgoztak többek közt kőfaragók, akik korábban valamelyik német páholly tagjai voltak, az építőmester neve egyenesen Németországra (közelebből Bajorországra) mutat, aminthogy fordítva, magyar kőfaragók is szerepelnek a bécsi dómépítkezésen — maga a munkaszervezet azonban független a páholyrendszertől. A munkaszervezet önálló királyi építőműhely, ha struktúrája nagyfokú hasonlóságot is mutat az építőpáhollyokéval, amit azonban a feladatok méretei közti hasonlóság okoz. A pozsonyi építőműhely szerkezetének megvilágítása alátámasztja azt a felfogást, hogy a magyarországi királyi építkezések jellegükben inkább a franciaországiakhoz állnak közel, s az ottani fejlődéshez hasonlóan nálunk a királyi építőműhelyek játszottak vezetőszerepet az építészetben, szemben pl. a német fejlődéssel, ahol a politikai szétdaraboltság miatt ezt a szerepet az építőpáhollyok rendszere vette át.⁷⁴ Ezek után már fölösleges is lenne külön bizonygatni azt, hogy az építőműhely semmiféle kapcsolatban nem állott a céhekkel, ha ugyan Pozsonyban volt már ekkor céhük az építőipar mestereinek (amire semmi konkrét bizonyíték nincs). Ez a dolog természetéből következik. A céhes iparosok nem is igényelhették, hogy kiterjesszék hatáskörüket bármiféle módon a monumentális építkezésekre. Az ő területük a kisebb polgári építkezés, házépítés stb. maradt. Különösen nem formálhattak jogot a királyi építkezések ügyeibe való beleszólásra, ahogy Budán is, amikor Zsigmond, majd Mátyás tömegével hozatott idegen mestereket a palotaépítésre, mást nem tehetek, mint belenyugodtak az egyenlőtlen versenybe.

Nem lesz talán érdektelen, ha kísérletet teszünk annak megállapítására: hogyan aránylott e nagy építkezés méreteiben a polgári építkezésekhez, pl. egy nagyobb polgári ház építéséhez. Ez a vizsgálat egyrészt könnyebben megfoghatóvá teszi a pozsonyi várépítés méreteit, másrészt megad egy arányszámot, amely egyben a nagy építővállalkozások és a céhes kisipar viszonyát jelzi. Kiindulópontul fel kell tételezni, hogy a középkori házak árai nagyjából kifejezik az adott ház építési költségeit, amelyek döntő része munkabérekből, kisebb hányada a felhasznált építőanyag árából tevődik össze.⁷⁵ Azért csak nagyjából, mert a házakban benn foglaltatik a telek ára is, ami igen különböző volt aszerint, hogy a szóban forgó ház hol feküdt, a külvárosokban vagy a belvárosban, ezeknek is melyik részén, azonkívül milyen nagyságú volt stb., továbbá rendszerint benn voltak a tartozékok is, s ha ezeket nem részletezték, nem tudjuk, pontosan mit értsünk rajtuk. Ezekkel a bizonytalansági tényezőkkel tehát számolni kell. A külvárosi házacskákat tárgyunk szempontjából bátran figyelmen kívül hagyhatjuk, ezek egy része fából épült, értékük minimális. Pozsonyban a városi telekkönyv szerint a külvárosi házak átlagos ára 20 forint körül mozgott, de előfordultak 8, sőt 3 forintos házvételek is, a 100 forintot alig, vagy egyáltalán nem közelítették meg. Más volt a helyzet a belvárosokban, ahol a vagyonosabb közép-polgárság és patríciátus nagyobb, rendszerint kőből, néha téglából épült, részben emeletes házai feküdtek. Pozsonyban a XV. század 30-as éveiben kimutatható házeladások közt a belvárosi házak átlagára 243 aranyforint volt, de egy-két kivételes esetben a 800, sőt az 1000 forintot is elérte a leggazdagabb patríciusok házainak értéke.⁷⁶ A budai belvárosban a jómódú polgárság rendszerint egyemeletes házainak ára a XV. században az esetek többségében 200—600 aranyforint körül volt. A házak nagyságára egyébként érdekes statisztikai támpontot nyújt egy 1437-i házösszeírás. Eszerint a várban, a belvárosban egy házra átlagosan 2—3 szoba, 4—5 kamra, 2 bolt-

helyiség esett, s mindegyiknek volt pincéje.⁷⁷ A XIV. század végétől az országnagyok egy része igyekezett a budai belvárosban, a királyi vár közelében házat szerezni magának, kétségtelenül ezek voltak a városban a legnagyobb épületek ez idő tájt. Az esztergomi érsek háza 1435-ben 500 aranyforintot ért, Kont Miklós nádor palotája 1200, Kanizsay Jánosé 1400 aranyforint volt a XIV. század végén. A budai belváros két leghatalmasabb épülete — aránytalanul nagyobbak az országnagyok palotáinál is — a királyi pénzverőház (1403-ban 8000 aranyforint) és a Garaiak palotája. Ez utóbbit, amely „Szerecsennagyháza” (Serechen Noghaza) néven volt ismert korábbi tulajdonosáról, Buda talán leggazdagabb emberéről, Szerecsen János pécsi és szerémi kamaraispán, harmincadbérllőről, 1403-ban vásárolta meg Garai Miklós és testvére, János temesi ispán óriási összegért, 10 000 aranyforintért. Egész épülettömb volt, egyik kapuja az Olaszok utcájára, a másik a Mindszentek utcára nézett, volt benne összesen 4 nagy díszterem vagy ebédlőterem, 5 „ágyasház” kandallóval, még 2 nagy szoba, 3 kisebb szoba, 8 kisebb-nagyobb kamra, 5 boltozott helyiség, 1 nagy konyha víztárolóval, valamint egy kápolna, tehát mintegy 28 helyiség, továbbá mindkét front alatt pince, egy kocsiszín és egy lóistálló.⁷⁸

E vázlatosan ismertetett adatok is érzékeltetnek bizonyos arányokat, ha a pozsonyi várépítkezésnél egyetlen nyári építési szakaszban elköltött összeghez hasonlítjuk — s ugyanakkor tudjuk, hogy egy nagyobb városi ház felépítése is jónéhány évet vett igénybe, nem beszélve az olyan palotákról, mint a Garaiéké, — de még tanulságosabb lesz, ha egy városi polgárház konkrét építési folyamatával hasonlítjuk össze a pozsonyi építkezést. Sopronban fennmaradt egy házépítési költségjegyzék töredéke — kicsinyben ugyanaz, mint a pozsonyi számadás —, amely egy építkezés 1520. március 29-től július 25-ig, tehát mintegy négy hónapra terjedő szakaszának kiadásait tartalmazza.⁷⁹ Az építkezés arányait a következő adatok illusztrálják: a fenti időszakban vásároltak, ill. felhasználtak összesen 2 szekér követ, 10 000 téglát, 36 szekérnyi épületfát, gerendát, deszkát, 300 „nagy szög”-et (ácsszög), 34 szekérnyi homokot és vizet, s több fuvar meszet. Április—júniusban csak 1 kötőrő, 2 ács, legényeivel s bizonytalan számú napszámos és fuvaros dolgozott, júliusban három héten át 3—6 kőműves, 1 ács, néhány napszámos és fuvaros — amikor megszakad a jegyzék. Nyilvánvaló, hogy egy házépítésen nem működik olyan meghatározott, szilárd formák közt kiépített munkaszervezet, mint a nagy építkezéseknél; a kőműves- vagy ácsmester néha hetekre eltűnik, aztán újra megjelenik, egyszer több, máskor kevesebb legényét alkalmazza, ahogy a munka menete diktálja, közben más építkezéseken is dolgozik stb. A négy hónap alatt az építési anyagokra és munkabérekre kifizetett összeg 38 font, 6 schilling és 15 dénár volt. Minthogy 1520-ban 300 bécsi dénárt számítottak egy aranyforintba (ain vngrisch fl. in gold per X sol. . .⁸⁰), az összeg megfelel 31 aranyforint és 15 dénárnak. Ha a nyári építési igényt végigdolgozták hasonló arányok közt (tehát október 16-ig), az összeg kb. 54 aranyforintra egészíthető ki. Ez áll szemben tehát a pozsonyi várépítés kiadásaival.

Ahhoz, hogy valami fogalmat alkossunk arról, mekkora ház lehetett az, amelynek építési költségeit ismerjük, megkísérlelhetünk egy — szükségképpen bizonytalan — számítást. Hogy e korszakban hány évre becsülték egy polgárház felépítését, támpontul szolgál a Mátyás korából fennmaradt formulagyűjtemény egyik darabja. Eszerint ha valaki pusztán maradt házat tesz lakhatóvá, három évi, ha pedig újat épít, „régí szokás szerint” hét évi adómentességet nyer.⁸¹ Ha tehát feltesszük, hogy a szóban forgó soproni ház is hét év alatt épült fel, s a téli költségek a nyáriaknak felét tették ki, a ház felépítésének összes költsége 500 aranyforinton felül volt, tehát így kell viszonyítani a fentebb ismertetett házakhoz. Ennek a több ismeretlen tényezővel végzett számításnak persze pusztán az az értelme, hogy érzékeltesse: nem valami kisebb házacskáról van szó, hanem gazdagabb polgárnak az átlagosnál nagyobb méretű építkezéséről, amit — a felsorolt építési anyagok mennyiségén túl — az is bizonyít, hogy egyáltalán költségjegyzéket készítettek. Hogy azonban az összegszerűség is nagy vonalakban helytálló lehet, alátámasztja az, hogy Prágában három ismert házépítés összes költsége a XIV. században 45, 91, 120 Schock volt, ami megfelel kb. 180, 364, 480 magyar aranyforintnak.⁸²

Minthogy az építkezési költségek a leghűbb kifejezői egy vagy más építkezés arányainak, a soproni házépítés és a pozsonyi várépítkezés egymáshoz mérhető költségei lényegében megadják a céhes építőipar és egy monumentális építkezés műhelyének egymáshoz való arányát.

A pozsonyi várépítkezés mintegy *kilencvenszer volt nagyobb arányú*, mint a szóban forgó nagy soproni polgárház építkezése.

A gazdag városi patríciátus építkezéseinél természetesen jelentősebbek voltak a városi középítkezések, amelyek közt a szinte állandó jellegű erődítési munkálatokon túl a tanácsházak és templomok építése magaslott ki. E munkák már a céheknél nagyobb munkaszervezetet, szélesebb alapokon nyugvó építőműhelyeket foglalkoztattak. Részleteiben ismereteseek az *eperjesi Szent Miklós-templom* újjáépítésének munkálatai az 1502. évtől kezdve. A templomépítés számadásai — mint előljáróban említettük — mindeddig az egyetlen ismert forráscsoportot alkották, amelynek alapján egy nagyobb építkezés hosszabb időszakát, s egy építési szervezet folyamatos működését rekonstruálni lehetett. Éppen ezért indokolt, hogy — legalább egészen futólag — összemérjük a pozsonyi építkezéssel. — A régi, részben fából épült templom bizonyos részeinek lebontását és újjáépítését 1501-ben határozta el az eperjesi városi tanács, s a következő év januárjában szerződést is kötött Brengyszeyn János kőfaragómesterrel és András áccsal, amely szerint azok tartoznak felépíteni a templomot bolthajtásokkal, toronnyal és egyéb részekkel együtt 500 forint fizetésért. 1502 márciusában meg is indultak a munkálatok (ettől fogva 1503 végéig ismerjük a városi jegyző által vezetett építési számadásokat, a következő néhány évből pedig a városi számadások megfelelő kivonatait), s az első másfél év alatt lebontották a régi templom elavult részeit, megkezdték az oszlopokat, valamint a bolthajtások bordaköveit kifaragni, s megkezdték az új falak felhúzását. A munka 1515-ig tartott, megszakítás nélkül. Az építést irányító kőfaragómesteren kívül dolgozott rendszerint 2—3 kőfaragómester néhány legénnyel, néhány ácsmester (hármát ismerünk névszerint) segédeivel, 2—3 kőtörő, 1 kőművesmester, 1 kovácsmester bizonytalan számú legénnyel, valamint fuvarosok és napszámosok. Az egyes munkaágakra „administrator”-ok ügyeltek fel. A műhely létszáma — ha 2—3 legényt számítunk a mesterekre — 30 fő körül mozgott. 1502 tavaszától 1503 végéig, csaknem két év alatt 579 forint volt az összes építési költség (ennek kb. 26%-a esik építőanyagok, kő, fa, mész stb. vásárlására, a többi munkabérekre). A következő években általában kisebb évi végösszegek szerepelnek, 1502—1505 viszonylatában egy évre átlag 210 forint esik, a továbbiakban inkább 100, mint 200 forinthez áll közel a templomépítésre évente fordított összeg. Mindez pedig azt jelenti, hogy a felvidéki városok egyik legjelentékenyebb, legszebb temploma építkezésének méretei legalább *húsz-harmincszor* voltak kisebbek, mint a pozsonyi várépítkezése.

A továbbiakban a korábban feltett kérdés másik felére kell választ adni: hogyan aránylik a pozsonyi várépítkezés méreteiben az Európában ez idő tájt lezajlott, kiemelkedő nagy építkezésekhez, a pozsonyi építőműhely azok építőszervezetéhez? Összehasonlításként kínálkozik a korszak két, Közép—Kelet-Európában legnagyobbak közé tartozó dómépítkezése, a bécsi Szent István-székesegyház és a prágai Szent Vid-templom építésén működő építőpáholy. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy mindkét építőpáholy belső szervezete a legnagyobb mértékben megegyezik a pozsonyi királyi építőműhelyével. Mindhárom munkaszervezetben azonos szerepet tölt be s felépítésében is lényegében azonos az adminisztratív-gazdasági vezetést kézben tartó „Bauamt”, a különbség mindössze az, hogy az elsőnél városi, a másodiknál egyházi, a harmadiknál királyi főhatósággal találkozunk. A technikai vezetés mindhárom esetben egyetlen építőmesterre hárult, aki Prágában az ismert 1372 és 1378 közti időszakban Peter Parler, Bécsben a XV. század első évtizedeiben az egymást követő Ulrich Helbling, Vencel mester és Peter, majd Hanns von Prachatitz. Az építési szakmunka lényegében azonos helyet elfoglaló munkaágakra, kőfaragó-, ács-, kőtörőmesterekre és legényekre, valamint kovácsokra és egyéb kisegítő iparosokra (kádár, kötélgyártó, néha asztalos, üveges vagy festő, lakatos) hárult, akikre egy-két pallér ügyelt fel; végül fuvarosokkal és napszámosokkal egészült ki a munkaszervezet.

A bécsi dómépítés számadásai 1404 és 1430 közt 12 évről ismereteseek. Ezt megelőzően is évtizedek óta folyt már a munka. Ebendorffer Tamás jegyezte fel, hogy valamikor az 1410-es években közölte vele a dómépítés akkori „templommestere”, Hanns Kaufmann, hogy az építkezés addig az időpontig (nyilván a „Kirchenmeisteramt” fennállása, tehát a XIV. század közepe óta) összesen 44 000 magyar aranyforintnyi összegbe került.⁸³ Az alábbiakban az építkezés 1429. évi számadásának adatait vetjük össze a pozsonyiakkal. Ez év kiválasztása indokoltnak látszik

azért, mert egészen közel esik a pozsonyi építkezés dátumához, öt évvel korábbra, s így elkerülhetünk hosszadalmas átszámításokat az összegszerűségek terén. Mindkét helyen ugyanaz a pénz, a bécsi dénár a fizetési eszköz, s ennek belső ezüstértékében 1429 és 1434 közt nem is történt változás. A munkabérek egytől egyig *pontosan* megegyeznek Bécsben és Pozsonyban, hasonlóan az építőanyagok árai. Másrészt indokolt az 1429-es évet alapul venni, mert az építőműhely kiterjedése, az építési költségek (az 1404 és 1430 közti viszonylatban) az átlagon, illetve ennél valamivel még magasabban állnak. Az egyes évek összkiadása ugyanis 900—1200 fontdénár közt mozog (néha alacsonyabb: 500—700), a 12 évi átlag pontosan 941 fontdénár. Az 1429. év összes építési költsége — leszámítva a számadásban szereplő, de az építkezéssel semmi összefüggésben nem álló szőlőművelési költségeket és néhány tisztán egyházi jellegű kiadási tételt — 1106 fontdénár és 5 schilling.⁸⁴ Ez pedig megfelel — minthogy 180 dénárt számítottak egy aranyforintra — *1475 aranyforint és 3 schilling* (90 dénár)-nak. Az első meglepő eredmény tehát az, hogy a bécsi dómépítésen egy olyan évben, amikor az átlagnál is magasabb összeget használtak fel, mintegy 3 és ¼-szer kisebbek az építési költségek, mint Pozsonyban csak egy nyári periódus alatt!

Ezt az arányt teljes mértékben alátámasztja a két építőszervezet létszámának összehasonlítása.

Munkakategóriák	Az építőműhely létszáma			
	Bécs 1429		Pozsony 1434	
	Minimum	Maximum	Minimum	Maximum
Adminisztráció	7	7	9	10
Építő szakmunka	18	35	74	112
Kisegítő iparosok	5	5	3	3
Napszámosok ⁸⁵	11	39	66	163
Összesen	41	86	152	288
Átlagban	63		220	

Mindjárt meg kell jegyezni, hogy míg a bécsi költségek 3¼-szer kisebbek a pozsonyinál, az átlaglétszám kerekén 3½-szer kisebb, ami azt mutatja, hogy az építkezés összes költsége szinte pontos arányban áll az építőszervezet létszámával, azt csaknem pontosan kifejezi. Néhány relációt közlünk még a két építkezés összehasonlítására (a zárójelben álló számok a megfelelő pozsonyi adatokat jelzik). A kőfaragó legények száma Bécsben 7—14 (32—40), ácslegények 2—7 (6—13), kő stb. fuvar száma 894 szekér (11 740), felhasznált vas 32 mázsa és 38 font (62 mázsa és 50 font). A két építkezés évi költségeinek megoszlása — a bécsi összegeket is átszámítva magyar aranyforintokba — a következő képet mutatja:

	Bécs 1429			Pozsony 1434		
	Aft	d	%	Aft	d	%
Építő szakmunka	596	135	40,5	1813	60	42,9
Kisegítő iparosok	122	153	8,3	73	77	1,8
Napszámosok ⁸⁶				845	92	20,1
Fuvarozás	326	158	22,1	1174		27,7
Adminisztráció	72	90	4,9	162	60	3,8
Vásárlások	304	26	20,6	158	130	3,7
Vegyes kiadások	52	68	3,6			
Összesen	1475	90	100	4227	59	100

Az egyes nagyobb kiadási tételek összegeinek az összes kiadáshoz való arányában pusztán két ponton van lényeges eltérés. Sokkal nagyobb hányada esett az egész összegnek építő-

anyagok vásárlására Bécsben, mint Pozsonyban. Ez azonban nagyrészt azzal függhet össze, hogy — korábbi feltevéseink alapján — az építőanyagvásárlás zöméről Pozsonyban külön számadást vezethettek, amely ma már nincs meg. Másrészt nagy a különbség a kisegítő iparosok munkáinak arányai közt, Bécsben szerepelnek asztalos-, lakatosmunkák is, amik Pozsonyban 1434-ben nem folytak. Az egyes tételeken belül is vannak bizonyos eltérések. Bécsben az egész munkaszervezethez, annak költségeihez mérten nagyobb szerepet játszottak a kőfaragómunkák, mint Pozsonyban. Bécsben a kőfaragóműhely béreire eső összeg az összkiadás 31%-a (igaz, hogy ebbe a napszámos munkákat is beleszámították, ezek azonban Bécsben nem képviseltek jelentős súlyt, tehát az arányt nem módosítják lényegesen), míg Pozsonyban az összkiadásnak csak 19%-a jutott kőfaragó munkákra. Egyébként azonban a két munkaszervezet struktúrája szinte azonosnak mondható — eltekintve a nagyságrendi különbségtől —, amit jellegzetesen illusztrál, hogy a műhely adminisztratív vezetésének, az építőszakmunkának és a fuvarozásnak lényegében ugyanaz az aránya mindkét építőszervezetben.

Sajnos, a prágai műhely esetében nem tudjuk ezt a részletekbe menő összehasonlítást elvégezni, mert a dómépítkezés 1372 és 1378 közötti kiadott számadásainak szövege nálunk nem hozzáférhető (!).⁸⁷ Ezért csak néhány vonatkozást állíthatunk párhuzamba az alábbiakban. Mindenekelőtt azonban ahhoz, hogy az összegeket egymáshoz mérhessük, ismerni kell a kétféle pénz átszámítási kulcsát, amit a színezüstsúlyok ismeretében kaphatunk meg. A pozsonyi építkezésnél is általános fizetési eszközként szereplő bécsi dénár színezüstsúlyának középértéke az építkezés évében, 1434-ben 0,25 g volt. Minthogy 180 dénárt számítottak egy aranyforintra, a magyar forintot 45 g ezüsttel tették egyenlővé.⁸⁸ Prágában a prágai vagy cseh garas (grossus, groschen) volt használatban, illetve a Schock (sexagena) nevű számítási pénz, amely mindig 60 garasból állt. A garas kisebb egysége a parvi, amelyből 12 ért egy garast. A prágai garasok ezüstsúlya eredetileg, a XIV. század elején 3,6 g volt, értéke azonban folyamatosan romlott a század folyamán. I. Károly uralkodása alatt (1355—1378), amelybe beleesik a dómépítkezés ismert szakasza is, 2,75 és 3,40 g közt mozgott, közepsúlya tehát 3,075 g ezüst.⁸⁹ Az alábbiakban az egyszerűség kedvéért 3 grammal számolunk, ezek szerint a cseh garas és a bécsi dénár viszonya a két időpontot tekintve 1 : 12. Hogy ez az átszámítás lényegében helytálló, mutatja az alábbi összeállítás a legfőbb munkabérekre vonatkozóan :

	Prága : 1372—78 Pozsony : 1434	Napi munkabér	
		Prágai garasban, ill. bécsi dénárban	ezüst- grammban
Mesterek	Prága	2—3	6—9
	Pozsony	30	7,5
Legények	Prága	1½—3	4,5—9
	Pozsony	20	5
Műhelyinasok	Prága	8 parvi	2
	Pozsony	10	2,5
Napszámosok	Prága	9—11 parvi	2,2—2,7
	Pozsony	8—12	2—3

A prágai dómépítkezés összes kiadása 1372-től 1378-ig 5018 Schock volt,⁹⁰ ami 20 072 magyar aranyforintnak felel meg, egy évre átlagosan 3345 aranyforint összegű kiadás esik. Itt már lényegesen nagyobb arányú építkezéssel, s ennek megfelelően nagyobb munkaszervezettel állunk szemben, mint Bécsben, de a pozsonyi költségeknél még ez is mintegy 30%-kal kisebb!

Hasonló az eredmény, ha néhány részadatot szembeállítunk egymással (a zárójelbe tett számok a pozsonyi adatok). A pallérok száma Prágában 1—2 (3), a műhelyinasoké 2 (4), ácslegényeké 2—6 (6—13), kovácslegényeké 2—3 (4), a napszámosoké általában 30—80, kivételesen több, mint 100 (általában 120—130). A kőfuvarozás teljes összege Prágában 1372 és 1378 közt 808 Schock, 47 garas, ami megfelel 3232 magyar aranyforint 168 dénárnak, évi átlagban tehát 538

aranyforint (míg Pozsonyban 1174 aranyforint). Jellemző azonban — s ez a templomépítkezés és várépítkezés közti különbségből adódik —, hogy míg általában valamivel kisebb méretű a prágai építkezés, mint a pozsonyi, a kőfaragóbérekre nagyobb összeg jut. 1372 és 1378 közt az össz-kőfaragóbér 1779 Schock, 5 garas (7116 aranyforint és 60 dénár), tehát évi átlagban mintegy 1186 magyar aranyforint, míg Pozsonyban az összes kőfaragóbér kb. 800 aranyforint volt. Azaz, a pozsonyi várépítkezés nagyobb, de — ha ugyan szabad ezt a kifejezést az építészettel kapcsolatban használni — „külterjesebb” volt, azaz nagyobb mennyiségű építőanyagot használt föl, több kötöröt, ácsot, kovácsot, napszámot stb. foglalkoztatott, de az intenzívebb, művészi munkát végző kőfaragók száma Prágában több volt, a kőfaragványokra, szobrokra nagyobb súly esett.

Az elmondottakhoz nem kell sok kommentárt fűzni, a számok maguktól beszélnek. A pozsonyi építőműhely a bécsi páholynál körülbelül háromszor, a híres prágai műhelynél is valamivel nagyobb méretű volt, belső szerkezetében, egész működésében lényegében megegyezett azokkal — a szó szoros értelmében európai nívón állt. A XV. század Magyarországja az élet számos területén bőven rendelkezett még azokkal az anyagi és kulturális belső forrásokkal, amelyek Nyugat- és Kelet-Európa közt a gazdasági-társadalmi fejlődésben kezdettől meglevő különbségeket nem engedték tragikus szakadékká nőni.

*

A méreteiben és jelentőségében megismert pozsonyi várépítkezés nem egyedülálló, meglepetésszerű jelenség, hanem szerves része a középkori magyar várarchitektúra soha addig nem látott méretű fellendülésének. Az építőtevékenység valósággal lázas ütemben növekszik a XIV—XV. század fordulójától kezdve szerte az országban, s ebben maga a király jár élen, aki uralkodásának nagy részében külföldön tartózkodik, Európa szinte minden országát beutazza, friss élményekkel és szüntelenül újabb és újabb ötletekkel tér haza, s mindenfajta vállalkozásra való hajlama pompaszeretetével párosulva az ország legnagyobb mecénásává teszi. Művészeket, köztük építészeket gyűjt össze az ország különböző vidékeiről és külföldről, Augsburgból, Stuttgartból, Párizsból, Arrasból, Firenzéből és máshonnan, hogy nagy vállalkozásokat indíthasson el, amelyek aztán pénzsűke miatt, vagy mert figyelme másfelé fordul, gyakran félbemaradnak. A század elején az egri várat építtette, 1411-ben a kassai dóm korábbi építőmesterét, Kassai Miklóst fogadta szolgálatába visegrádi építkezéseihez; ismeretese diósgyőri építkezései; 1419-ben Garai Miklóstól vett kölcsön 20 000 aranyforintot Dévény várának munkálataihoz. S mindezek közt kimagaslik a budai Friss palota, amelynek különösen nagyságát, de művészi szépségét is egyöntetűen kiemelik a kortársak, a Budán megfordult külföldiek.⁹¹

A megélnékülő építőtevékenységben a király csak élen áll, de nem egyedül. A Zsigmond korában egyre hatalmasabb vagyona szert tevő nagybirtokos—óriásbirtokos arisztokrácia, a király környezete követte példáját, különösen a firenzei eredetű Ozorai Pipo, aki a Brunelleschi szoros baráti köréhez tartozó firenzei Manetto Ammanatinit fogadta szolgálatába építőmesterül, s akinek nagyméretű temesvári, ozorai építkezéseiről van tudomásunk. Hasonlóan tudunk az előbbi testvére, Andrea Scolari váradi püspök, valamint Garai Miklós, Maróthi János, a Kanihsayak széleskörű vár- és templomépítkezéseiről. Megélnékültek az építkezések a városokban is, s ez a városi életnek arra a meggyorsuló fejlődésére, a városok lakosságának hirtelen megnövekedésére, gazdagodására vezethető vissza, amely az Anjou-kori kezdetek után éppen Zsigmond korában következik be. 1404—1405 körül, nem kis mértékben a király állandó szorgalmazására a szabad királyi városokban egy sor jelentős erődítési munkálat indult el, a városok fallal körükerítése, nagyobb és díszesebb polgárházak, városi középületek, templomok épültek, — ez utóbbi vonatkozásban elég ha a legnagyobbakra, a kassai Szent Erzsébet-templomra és a brassói Fekete templomra utalunk, ezek építésének oroszlánrésze éppen Zsigmond korára esik.

Ha a pozsonyi várépítés be is illeszkedik Zsigmond széleskörű építetű programjába, az is kétségtelen, hogy abból különösen kimagaslik, s méreteit tekintve legalábbis egyenrangú a budai építkezésekkel. Éppen ezért joggal merülhet fel a kérdés: vajon pusztán a huszita háborúkkal magyarázható-e a nagyarányú, hosszú éveken át húzódo vállalkozás? Ha a király Pozsonyt csak úgy tekintette volna, mint egyet a sok határvár közül, amit hadi szempontból meg kell

erősíteni, semmi esetre sem fordított volna olyan személyes figyelmet az építkezésekre és nem terhelte volna meg olyan mértékben jövedelmeit, mint ahogy a fentebbiekben láthattuk. Rámutatunk, hogy a pozsonyi várépítkezés az 1420-as évektől két, egymástól meglehetősen világosan elhatárolható szakaszra oszlik. Az elsőben főként az erősítési munkálatokon volt a hangsúly, 1430—31-től azonban nagyszámú építőiparos Pozsonyba telepítésével, majd „a király főépítőmestere” kinevezésével már a palotán folyt a munka. A király hatalmas pénzforrásokat nyitott meg, s minden jel arra mutat, hogy személyes érdeklődésének homlokterében állt az építkezés. Ezt bizonyítja a pénzverési haszonnak teljes egészében a várépítés költségeire fordítása, a semptei királyi uradalom elzálogosítása, s az a — jelek szerint — 7—10 000 aranyforint körül mozgó, európai méretekben is kivételesen magasnak számító összeg, ami az építkezés egy-egy évi összes költségeit fedezte az 1430-as években. A király különös figyelmére mutatnak olyan jelenségek, mint pl. 1436-ban külön parancs egy várkút ásatására vonatkozóan, vagy az a tény, hogy külföldről is állandó futár útján tartotta a kapcsolatot az építkezéssel. 1434-ben, hét hónap leforgása alatt két ízben is, augusztus 22-én és szeptember 5-én futároknak fizetett ki az építkezés directora, Rozgonyi György bizonyos összegeket útiköltségre, akik „ad dominum Imperatorem” mentek.

Mindezzel szemben a másik oldalon ott áll az ismert tény, hogy az 1410-es években elkezdett nagyszabású építkezések a *budai* várpalotában a 30-as évekre teljesen abbamaradtak, a Friss palota befejezetlen maradt. Bertrandon de la Brocquière, aki 1433-ban járt Budán, megjegyezte, hogy a budai építőműhely feloszlott, az építkezés elakadt, a munkások szétszéledtek.⁹²

Zsigmondot 1410-ben német-római királlyá választották, s az ezt követő időszakban az egyházzsuzsólás bonyodalmai, a konstanzi, majd bázeli zsinat, a huszita ügyek egyre inkább Németországhoz kötődtek. A császárság elnyeréséért folytatott tevékenysége, majd az 1433-ban bekövetkezett császárrá koronázás betetőzte ezt a folyamatot. Egész politikai orientációja a német-római birodalom felé irányult, Magyarországon egyre kevesebbet tartózkodott, s ha az országba jött, akkor is ritkábban volt Budán, mint a Németországhoz legközelebb eső Pozsonyban. Jellemző, hogy míg 1420 és 1426 közt összesen mintegy 11—12 hónapot töltött Budán (Pozsonyban kb. nyolcat), 1426-tól a következő tíz évben meg sem fordult Budán. Ezzel szemben 1429 március végétől 1430 márciusáig egyfolytában Pozsonyban tartotta székhelyét, itt foglalkozott a birodalmi ügyekkel, majd júniusban is visszatért egy-két hétre, s négy évi németországi, itáliai tartózkodás után Règeburgból, ill. Korneuburgból 1434. október 8-án tért vissza Magyarországra, akkor is Pozsonyban, a királyi várban szállt meg, s ott időzött 1435. január 13—14-ig, majd egy hónap múlva külföldről szintén ide tért vissza, s ez évben még mintegy öt hónapot töltött Pozsonyban. 1436-ban szintén Pozsonyban tartózkodott. 1435 tavaszára Pozsonyba hívta össze az országgyűlést, itt adta ki 1435. március 8-i dekrétumát, itt tárgyalta a mezopotámiai fejedelem követével stb.⁹³

Kézenfekvő tehát, hogy a nagyszabású pozsonyi építkezések háttére itt keresendő. Buda távol volt, Pozsony Németország tőszomszédságában, s a császár számára, akinek immár csak *egyik* koronája a magyar, alkalmasabbnak látszott magyarországi székhelyül — ahogy később, a Habsburgok alatt valóban Pozsony vált az ország székhelyévé. A pozsonyi várépítkezés nagy méretei, európai rangja mögött tehát feltehetően az áll, hogy Zsigmond itt szándékozott címéhez méltó királyi palotát emelni, s ez a háttére a budai Friss palota félbemaradtságának. Ha pedig ez a feltevés helyesnek bizonyul (s ezt minden jel alátámasztja), a *budai és a pozsonyi építkezések közt a legszorosabb rokonság áll fenn*, hiszen ugyanaz a szándék hívta életre mindkettőt: a pozsonyi várépítés a Friss palota örökébe lépett. Ily módon közvetve a Zsigmond-féle budai építkezésekhez is felbecsülhetetlen adalékot nyújt a pozsonyi építési számadás, hiszen a budai építőműhelyről — néhány mester nevén kívül — semmit sem tudunk. Minthogy azonos jellegű és azonos szintű, ugyanazon szándék által létrehívott építkezésekről van szó, a budai palota építőműhelyét is a pozsonyi mintájára lehet elképzelnünk. Könnyen lehet, hogy a két építkezés közti szervezeti kapcsolat még közvetlenebb, mert a pozsonyi vár Zsigmond-kori részei feltűnő formai egyezést mutatnak a budai palota feltárt maradványaival.⁹⁴ Az építőmunka hasonló nagyszabású szervezetei működhetnek közre később Mátyás budai, visegrádi, tatai építkezésein is, szervezetükkel — akárcsak egész Európában — lefektetve a feudalizmus, a céhszervezés korában a modern munkaszervezés alapjait.

JEGYZETEK

- ¹ *J. Haase*, Die Bauhütten d. Mittelalter. München 1919.
- ² *Gerevich L.*, A budai várpalota története 1541-ig. Magyarország műemléki topográfiája. IV. köt. Bp. 1955, 265. kk. — *Nagy E.*, Zsigmond király budavári Friss-palotája. Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 105. kk.
- ³ *Gerevich T.*, Az építési munka szervezete a középkorban. Bp.-i építőmesterek, kőműves... stb. mesterek ipartestülete Évkönyve. VI. köt. Bp. 1910, 71. — *Horváth H.*, Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935, 55. old. és az ott idézett irodalom.
- ⁴ Lásd elsősorban: *Fejérpataky L.*, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885; *Házi J.*, Sopron sz. kir. város története. Sopron 1930—1943, II/1—6.
- ⁵ Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyve 1924—26. IV. köt. Bp. 1927, 52. kk.
- ⁶ Vö.: *Horváth i. m.* 60.
- ⁷ Az eperjesi számadásban a munkáslétszám homályban marad, a kifizetett összegeket csak összevontan közli, pl.: „Magistro Johanno cum suis den. III^c...”, „Lapidis pro mercede den. III^c...” stb.
- ⁸ Külső alakját tekintve 22 × 31 cm alakú füzet, borítólap nélkül, anyaga papír, amelyben két szarva közt keresztet tartó ökörfejet ábrázoló vízjel látható.
- ⁹ Jelzete: Országos Levéltár, Dl. 25.917 — A számadás adatait futólag már felhasználtuk „Városok és kézművesség a XV. században” (Bp. 1955) c. munkánkban.
- ¹⁰ Vö.: *Mandello Gy.*, Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Bp. 1903, 51, 113.
- ¹¹ Pl. a pozsonyi várban készített összeírás (Dl. 25.933), a Rozgonyi-birtokok dézsmajegyzéke (25.935), Pozsony város zsoldosainak fizetésjegyzéke (25.938), pozsonyi és környékbeli, modori, récei, prácsai bordézsmajegyzékek (25.946, 25.948, 25.952, 25.953) és így tovább.
- ¹² *Hoffmann E.*, Pozsony a középkorban. Bp. é. n. 12, 32.
- ¹³ *Kováts F.*, Városi adózás a középkorban. Pozsony 1900, 66.
- ¹⁴ *Mandello i. m.* 115.
- ¹⁵ *Király J.*, Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894, 258.
- ¹⁶ Pozsony város lt. 1053. — *Hoffmann i. m.* 32.
- ¹⁷ „Infusiones decimarum Poseniensis civitatis, Anno 1435” címmel. Dl. 25.945.
- ¹⁸ *W. Altmann*, Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410—1437). Innsbruck 1897—1900, II. köt. 340. kk.
- ¹⁹ Pozsony város lt. 995. OL. Filmtár.
- ²⁰ A többi: az osztrák hercegnek, s a dézsmálás adminisztrálásáért, a decimátornak és segédeinek.
- ²¹ Dl. 25.950
- ²² *Kováts i. m.* 64.
- ²³ Pozsony város lt. 1021, 1041. OL. Filmtár.
- ²⁴ *Fl. Römer*, Pressburgs archäologische Denkmale. Pressburg 1865, 287. kk. — *A. Stephanie*, Das königliche Residenzschloss in Pressburg... Pressburg 1897, 6. kk. — *Kemény L.*, A pozsonyi vár és váralja. Bratislava 1933, 11. — *V. Mencl*, Středověká města na Slovensku. Bratislava 1938, 73.
- ²⁵ *Ortvay T.*, Pozsony város története. Pozsony 1892—1903, II/3. köt. 292.
- ²⁶ *Tóth Szabó P.*, A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917, 89.
- ²⁷ *Fejér Gy.*, Codex diplomaticus. X/8. köt. 610.
- ²⁸ Uo. X/8. köt. 624. Mivel a város vonakodott elviselni a terheket, a parancsot még kétszer, egyre erőteljesebben meg kellett ismételni. Pozsony város lt. 924. OL. Filmtár.
- ²⁹ Pozsony város lt. 924.
- ³⁰ *Fejér i. m.* X/8. köt. 623.
- ³¹ Uo. 632. (Pozsony város lt. 927.)
- ³² Pozsony város lt. 933.
- ³³ Dl. 43.904.
- ³⁴ *Fejér i. m.* X/8. köt. 634.
- ³⁵ Pozsony város lt. 966, 972. OL. Filmtár.
- ³⁶ Uo. 982.
- ³⁷ *Fejér i. m.* X/8. köt. 644—646.
- ³⁸ Pressburger Zeitung (1858) február 5. — A kút ma is megvan. Vö.: *Kemény i. m.* 11.
- ³⁹ L. 23. jegyzet.
- ⁴⁰ *Kováts F.*, Pénzürtékviszonyok Pozsonyban... MGSz (1900) 396.
- ⁴¹ Kováts első adata: 1437. november 5. 1 aranyforint = 192 dénár.
- ⁴² „Quemlibet florenum per II^c den. wienn. computando...” Dl. 25.952, 35.031.
- ⁴³ Prágára nézve I. az alábbiakban idézett munkákat. Lengyelországra: *Bucher*, Die alten Zunft- und Verkehrsordnungen der Stadt Krakau. Wien 1889, 91. — Pozsonyra: *Király i. m.* Fűgelék 434.
- ⁴⁴ Kiadta: *K. Uhlirz*, Die Rechnungen des Kirchenbauamtes von St. Stephan zu Wien. Wien 1901, I—II. köt.
- ⁴⁵ A prágai számadások szövegkiadását (*J. Newwirth*, Die Wochenrechnungen und der Betrieb des Prager Dombaues) sajnos nem használhattuk, mert Budapesten — legjobb tudomásunk szerint — nincs meg; az adatok a szerző „Geschichte der bildenden Kunst in Böhmen (I. köt. Allgemeine Verhältnisse, Baubetrieb und Baudenkmale. Prag 1893) c. művéből valók. A bécsi számadások mintaszerű kiadása: *Uhlirz i. m.*
- ⁴⁶ *L. Gerevich*, Prager Einflüsse auf die Bildhauerkunst der Ofner Burg. Acta Hist. Art. (1954) 52. kk.
- ⁴⁷ *Borrmann—Newwirth*, Geschichte der Baukunst. Leipzig 1904, II. köt. 222.
- ⁴⁸ *Beissel*, Geldwert und Arbeitslohn beim Ausbau der Kirche das hl. Victor. Freiburg 1884.
- ⁴⁹ Pozsony város lt. 913.
- ⁵⁰ *Newwirth*, Geschichte der bildenden Kunst... 308.
- ⁵¹ Dl. 12.297.

- ⁵² *Csánki*, Magyarország történeti földrajza. III. köt. 564.
- ⁵³ „... Sollicitator laborum... illuc secum de nostre Maiestatis commissione adducet...” *Fejér* i. m. X/8. köt. 632.
- ⁵⁴ *J. Neuwirth*, Peter Parler von Gmünd. 18.
- ⁵⁵ *Horváth* i. m. 37.
- ⁵⁶ *Neuwirth*, Geschichte der bildenden Kunst... 328.
- ⁵⁷ *Hoffmann* i. m. 19–20. — *Ortway* i. m. II/1. köt. 318.
- ⁵⁸ Vö.: *Uhlířz* i. m. 263, 274, 289–291.
- ⁵⁹ *Du Cange*, Glossarium... VII. köt. 335.
- ⁶⁰ Dl. 43.904. — Vö.: *Rómer* i. m. 281.
- ⁶¹ *Sommerland*, Preis. Handwörterbuch der Staatsw. Jena 1901, 213.
- ⁶² *Házi* i. m. II/2. köt. 176.
- ⁶³ Uo. II/6. köt. 209.
- ⁶⁴ *Kováts F.*: Városi adózás... passim. — *Szücs* i. m. 47.
- ⁶⁵ *Kováts*, Városi adózás... 78 — *Michnay-Lichner*, Ofner Stadtrecht. Pressburg 1845, 32.
- ⁶⁶ *Kováts F.*, Pozsony városának háztartása a XV. században. MGSz (1902) 438.
- ⁶⁷ *Kováts F.*, Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században. Bp. 1902, 5.
- ⁶⁸ *Fejér* i. m. X/7. köt. 196.
- ⁶⁹ Pozsony város lt. 924.
- ⁷⁰ L. 32–33. jegyzet.
- ⁷¹ *Fejér* i. m. X/8. köt. 634.
- ⁷² Pozsony város lt. 966.
- ⁷³ Legújabbban: *Gerevich L.*, Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban. Bud. Rég. XVII. köt. Bp. 1956, 61.
- ⁷⁴ Vö.: *Gerevich*, Buda szerepe...
- ⁷⁵ *Salamon F.*, Budapest története. Bp. 1885, III. köt. 216. kk.
- ⁷⁶ *Kováts F.*, Magyar–Zsidó Oklevéltár. IV. köt. LIV. old.
- ⁷⁷ *Palacky*, Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges. Prag 1873, II. köt. 474–475.
- ⁷⁸ *Gerevich L.*, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 162.
- ⁷⁹ *Házi* i. m. II/5. köt. 283–285.
- ⁸⁰ Uo. 266.
- ⁸¹ *Kovachich*, Formulae Solennes Styli... Pest 1799, 193.
- ⁸² *Neuwirth*, Geschichte der bildenden Kunst... 395. — A számadás szövege *Iványi Béla* közlésében: Szépművészeti Múzeum Évkönyve 1924–26. IV. köt. Bp. 1927, 52. kk. — Vö.: *Iványi B.*, Eperjes város középkori építkezései és építései. Múzeumi és Könyvtári Értesítő XII (1918) 119. kk.
- ⁸³ *Uhlířz* i. m. XXXIV. old.
- ⁸⁴ Az évi végösszegek: Uo. XXXV. old., maga az 1429. évi számadás kiadási része, amelynek alapján dolgoztunk, közölve a munka 189–212. és 425–445. oldalain.
- ⁸⁵ Bécsben a fuvarosok száma bizonytalan, így ezt nem számíthattuk, Pozsonyban viszont 8, ill. 9 fuvarost számítottunk ide, ahány szekér állandóan munkában volt.
- ⁸⁶ A bécsi számadásban a napszamosok munkabérént a kőfaragóműhely költségeivel számolták el, ez az összeg tehát itt az „építőszakmunka” rovatban szerepel. — A pozsonyi összegek mindenütt csak a fennmaradt 28 hét elszámolásai alapján.
- ⁸⁷ Az adatokat *Neuwirth*, Geschichte der bildenden Kunst... c. művéből merítettük.
- ⁸⁸ Schalk számításai alapján *Kováts*, Pénzértékviszonyok... 393.
- ⁸⁹ *J. Smolik*, Pražské groše a jejich díly (1300–1547). Praze 1894, 17.
- ⁹⁰ *Neuwirth*, Geschichte der bildenden Kunst... 365.
- ⁹¹ *Horváth H.*, Zsigmond király és kora. Bp. 1937, 105. kk. — *Balogh J.*, A késő gótikus és renaissance-kor művészete. MMT II. 511. kk.
- ⁹² *Gerevich*, A budai várpalota... 272.
- ⁹³ Vö.: *Altmann* i. m. I–II. passim. — *Fejér* i. m. X/8. köt. 648. — Hazai Okmánytár. VII. köt. 455.
- ⁹⁴ Gerevich László szóbeli közlése.

FÜGGELEK¹

Dominica tertia post Kathedre beati Petri apostoli

Magistro Conrado Lapicide de Erling in septimana	fl. II	a.	
II pallerys et II huttenknecht in septimana	fl. II	a.	d. LX
XXXIII socys lapicidis per lb. /	fl. XXII	/ a.	d. XXX
Magistro Procopio fractori in septimana	fl. I	a.	
XXXVIII socys fractorius per lb. /	fl. XXV	a.	d. LX
Magistro Johanni carpentario in septimana	fl. I	a.	
Vni pallerio et huttenknecht	fl. I	a.	d. 30
XI socys carpentariis per lb. /	fl. VII	a.	d. LX
Magistro Gilig fabro	fl. I	a.	
III socys fabris per lb. /	fl. II	/ a.	d. XXX
Item magistro Nicolao qui parat ymagines	fl. /	a.	d. LX
Item II / centenarios de ferro per lb. / ²	fl. III	a.	d. LX
Item funifici pro I / centenario cordarum ad tyratorium magnum penes portum Danuby. Et vltra pro I corda ad parua tyratoria in maiori mwro, videlicet pro / centenario facit in toto	fl. VIII	a.	
Item 12 mensuras carbonum pro d. 32	fl. II	a.	d. XXIII
Item I scriptori, I dicatori, et I sollicitatori	fl. II	a.	
Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis VI diebus	fl. XLVIII	a.	

Parui laboratores

Feria secunda	III	pro d. XI	
Feria tertia post	similiter	tanti	
Feria quarta post	similiter	tanti	
Feria quinta post	similiter	tanti	
Feria sexta post	similiter	tanti	
Sabato post	similiter tanti,	facit	fl. I a. d. LXXXIII

Dominica 4 post Petri

Magistro Conrado de Erling lapicide in septimana	fl. II	a.	
II pallerys et II huttenknecht ³	fl. II	a.	d. 60
32 socys lapicidis per lb. /	fl. XXI	a.	d. LX
Magistro Procopio fractori	fl. I	a.	
34 socys fractorius per lb. /	fl. XXII	/ a.	d. XXX
Magistro Johanni carpentario pro sallario in septimana	fl. I	a.	
I pallerio et I huttenknecht	fl. I.	a.	d. XXX
XI socys carpentariis per lb. /	fl. VII	a.	d. LX
Magistro Gilig fabro in septimana	fl. I	a.	
III socys fabris per lb. /	fl. II	/ a.	d. XXX
Item doleatori pro scaphis novis, videlicet pro XIX. Vltra eidem pro XX cubulis, cum quibus trahuntur lapides supra muros, semper I pro d. XIII	fl. II	a.	
Vltra eidem pro XXXII scaphis antiquis et reformationibus	fl. II	a.	
Item eidem pro reformatione IX dolearum, I pro d. XVIII facit	fl. II	/ a.	
Item III centenarios de ferro per lb. I	fl. III	a.	
Item XII mensuras carbonum pro d. 32	fl. II	a.	d. XXIII
Item pro circulis magnis ad magna Tyratoria	fl. /	a.	
Item I scriptori, I dicatori et I sollicitatori	fl. II	a.	
Item Jacobo qui custodit naues domini Imperatoris	fl. /	a.	

Parui laboratores

Feria secunda	XX	pro d. XI	
Eodem die	XVI	pro d. IX	
Eodem die	XXII	pro d. VIII	
Feria tertia post	XX	pro d. XI	
Eodem die	XVIII	pro d. IX	

Eodem die XXX pro d. VIII
 Feria quarta ad X diem XXII pro d. V X
 Eodem die XVI pro d. III X
 Eodem die XXXII pro d. III
 Feria quinta XX pro d. XI
 Eodem die XV pro d. IX
 Eodem die XXVI pro d. VIII
 Feria sexta post XXIII pro d. XI
 Eodem die XVI pro d. IX
 Eodem die XXXIII pro d. VIII
 facit fl. XII a. d. LXIII

Ducturas curruum

Item IX currus qui ducunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis quinque diebus fl. XLV a.

Dominica 5 post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana pro salario suo fl. II a.
 II palerys et II huttenknecht in septimana XXXII socys lapicidis per lb. X fl. XXI a. d. LX
 Magistro Procopio fractori in septimana pro salario fl. I a.
 XXXIII socys fractoribus per lb. X fl. XXVIII X a. d. XXX⁴
 Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 XI socys per lb. X in septimana fl. VII a. d. LX
 Magistro Gilig fabro in septimana fl. I a.
 III socys fabris per lb. X fl. II X a. d. XXX
 Item III centenarios de ferro per lb. I fl. III a.
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII

Item doleatori pro XL scaphis fl. II a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda 30 pro d. XI
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXX pro d. VIII
 Feria tertia XXIX pro d. XI
 Eodem die XXV pro d. IX
 Eodem die XXII pro d. VIII
 Feria quarta XX pro d. XI
 Eodem die XVIII pro d. IX
 Eodem die XXXII pro d. VIII
 Feria sexta ad X diem XXII pro d. V X
 Eodem die XVI pro d. III X
 Eodem die XXX pro d. III
 Sabato post XX pro d. XI
 Eodem die XVIII pro d. IX
 Eodem die XXXII pro d. VIII
 facit fl. XVI a. d. XXVIII

Item 9 currus qui ducunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in quinque diebus fl. XLV a.
 Item 18 portitoria (!) pro fl. I a. d. XX

Dominica 6 post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. 60
 32 socys lapicidis per lb. X fl. XXI a. d. 60
 Magistro Procopio fractori in septimana fl. I a.
 XXXIII socys fractoribus per lb. X fl. XXII X a. d. XXX
 Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.

I pallerio et I hutten-
knecht in septimana fl. I a. d. LX⁵
X socys carpentariis per
lb. / fl. VI / a. d. XXX
Magistro Gilig fabro in
septimana fl. I a.
IIII socys fabris per
lb. / fl. II / a. d. XXX
Item II centenarios ferri
per lb. I fl. II / a. d. XXX
Item XII mensuras car-
bonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
Item doleatori pro refor-
macionibus (!) scapha-
rum antiquarum fl. I a. d. LX
Item I scriptori I dicatori
et I sollicitatori fl. II a.
Item Jacobo qui custodit
naues domini Impera-
toris fl. / a.
Item XX portatoria pro fl. I a. d. XX

Parui laboratores

Feria
quarta
post 36 pro d. XII
Eodem
die XX pro d. IX
Eodem
die XXXV pro d. VIII
Feria
quinta
post XXXIX pro d. XII
Eodem
die XXII pro d. IX
Eodem
die XXXI pro d. VIII
Feria
sexta
post similiter tanti
Sabato
post similiter tanti
facit fl. XXI. a.
Item IX currus qui duxe-
runt arenam cimentum
etc. quolibet die per
ducturas X, facit in
dictis quatuor diebus fl. XXXVI a.

Dominica 7 post Petri

Magistro Conrado de Er-
ling lapicide pro salla-
rio suo fl. II a.
II pallerys et II hutten-
knecht fl. II a. d. LX
XXXIII socys lapicidis
per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
Magistro Procopio frac-
tori fl. I a.

XXXIII socys fractori-
bus pro lb. / fl. XXII / a. d. XXX
Magistro Johanni carpen-
tario in septimana fl. I a.
I pallerio et I hutten-
knecht fl. I a. d. XXX
XI socys carpentariis per
lb. / fl. VII a. d. LX
Magistro Gilig fabro fl. I a.
IIII socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
Item II centenarios de
ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
Item XIII mensuras car-
bonum pro d. 32 fl. II a. d. LXXXVIII⁶
Item doleatori pro refor-
macionibus scapharum fl. / a. d. XXX
Item I scriptori I dicatori
et I sollicitatori fl. II a.
Item funifici pro IX quar-
talia cordarum ad mag-
num Tyratorium, et
XII lb. cordarum fl. IX / a.
Item Jacobo qui custodit
naues domini Impera-
toris fl. / a.
Item Magistro Conrado
qui emit lapides quad-
ratos in Mansdorff pro
expensis fl. III a.

Parui laboratores

Feria
secunda LX pro d. XII
Eodem
die XXVI pro d. IX
Eodem
die XXXVI pro d. VIII
Feria
tercia LVI pro d. XII
Eodem
die XXII pro d. IX
Eodem
die XXXVI pro d. VIII
Feria
quarta
post similiter tanti
Feria
quinta LXII pro d. XII
Eodem
die XXIII pro d. IX
Eodem
die XXXV pro d. VIII
Feria
sexta LII pro d. XII
Eodem
die XXV pro d. IX
Eodem
die XXXVI pro d. VIII
Sabato
post similiter tanti
facit fl. XXXI a. d. XVIII

Item IX currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis VI diebus fl. LIII a.

Dominica 8 post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. 60
 XXXIII socys lapicidis per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 XXXIII socys fractorius per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 VI socys carpentariis per lb. / fl. III a.
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro pro s. IX fl. III a.
 Item 12 mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.
 Item Jacobo qui custodit naues domini Imperatoris fl. / a.
 Funifici pro I centenario cordarum fl. III a.
 Item XVI circulos ad magna Tyratoria pro d. 8 fl. / a. d. XXXVII

Parui laboratores

Feria secunda 70 pro d. XII
 Eodem die XXV pro d. IX
 Eodem die XXXVI pro d. VIII
 Feria tertia post LXXXII pro d. XII
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXXII pro d. VIII
 Feria quarta LXXXV pro d. XII

Eodem die XXV pro d. IX
 Eodem die XXXI pro d. VIII
 Feria quinta post similiter tanti
 Feria sexta post similiter tanti
 Sabato post similiter tanti facit fl. XLV a. d. LXXX
 Item IX currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis VI diebus fl. LIII a.
 Item empti sunt Wienne saytruhon 20 per s. VI d. 20, duos saybtruhon facit fl. XI a. d. 20⁷

Dominica 9 post beati Petri

Magistro Conrado de Erling pro salario suo fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. 60
 XXXVII socys lapicidis per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 XXXIII socys fractorius fl. XXII / a.⁸
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 VI socys carpentariis per lb. / fl. III a.
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item III centenarios de ferro per lb. I fl. III a. d. LX⁹
 Item XXVIII mensuras carbonum pro d. 32 fl. III / a. d. XXX¹⁰
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. / a. d. LXX
 Item II socys lapicidis qui sculptent lapides quadratos wgo krauczpogen (!) VII pro fl. I a. fl. I a.
 Item II socys lapicidis pro sculptura V lapidum krakstan (!) supra magnum murum pro fl. I a. fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXII pro d. XII
 Eodem
 die XXV pro d. IX
 Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 quinta
 post LXII pro d. XII
 Eodem
 die XXIII pro d. IX
 Eodem
 die XXXII pro d. VIII
 Feria
 sexta
 post LXIX pro d. XII
 Eodem
 die
 die (!) XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVI pro d. VIII
 Sabato
 post LXX pro d. XII
 Eodem
 die XXI pro d. IX
 Eodem
 die XXXIII pro d. VIII
 facit fl. XXI / a. d. IIII
 Item IX currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis 4 diebus fl. XXXVI a.

Dominica X post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. LX
 XXXVII socys lapicidis per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
 Item pro sculptura quinque krakstan ad magnum murum fl. II a.
 Item pro sculptura VII lapidum wigo crewez pogen fl. I a.
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 XLII socys fractoribus per lb. / fl. XXVIII a.
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 VII socys carpentariis per lb. / fl. III / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.

III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item III centenarios de ferro per lb. I fl. IIII a.
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a. d. LX
 Item funifici pro I centenario cordarum ad diuersa Tyratoria ad diuersos labores fl. IIII a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXXX pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVI pro d. VIII
 Feria
 tercia
 post LXXIX pro d. XII
 Eodem
 die XXVII pro d. IX
 Eodem
 die XXXIX pro d. VIII
 Feria
 quinta LXXX pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXV pro d. VIII
 Sabato
 post similiter tanti facit fl. XXXIX / a. d. XXXV
 Item IX currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis III diebus fl. XXXVI a.

Dominica XI post beati Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. LX
 XXXVII socys lapicidis per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
 Item pro sculptura V krakstan ad magnum murum fl. II a.
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 XLII socys fractoribus per lb. / fl. XXVIII a.

Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.
 VII socys carpentariis per lb. / fl. IIII / a. d. XXX
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 IIII socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item III centenarios de ferro per lb. I fl. IIII a.
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda post LXXX pro d. XII
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXXVI pro d. VIII
 Feria tertia post LXX pro d. XII
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXXVI pro d. VIII
 Feria quarta post similiter tanti
 Feria sexta post similiter tanti
 Sabato post similiter tanti facit fl. XLI a.
 Item IX currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis IIII diebus fl. XXXVI a.

Dominica XII post Petri

Magistro Conrado de Erling fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. LX
 XXXVII socys lapicidis per lb. / fl. XXXIII / a. d. XXX
 Item pro sculptura quinque krakstan ad magnum murum fl. II a.

Item pro sculptura VII lapidum quadratorum ad angulum fl. I a.
 Item pro muraracione (!) VI clahter in pacto supra testudines fl. VI a.
 Hic conventio est facta ad numerum clahter supra testudines pro fl. 150 a. que debent minari domus in altum sicud est maior murus
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 XLII socys fractoribus per lb. / fl. XXVIII a.
 I juueni huttenknecht d. LX
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 VII socys carpentariis per lb. / fl. IIII / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 4 famulis fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item III centenarios de ferro per lb. I fl. IIII a.
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a. d. XXX
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda post LXXX pro d. XII
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXXVI pro d. VIII
 Feria tertia post LXX pro d. XII
 Eodem die XXV pro d. IX
 Eodem die XXXVIII pro d. VIII
 Feria quarta post similiter tanti
 Feria quinta post similiter tanti
 Feria sexta post similiter tanti
 Sabato post similiter tanti facit fl. XLII a. d. LX

Item VIII currus qui
duxerunt arenam ci-
mentum etc. quolibet
die per ducturas X,
quamlibet ducturam
pro d. XVIII, facit in
dictis VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XIII post Petri

Magistro Conrado de Er-
ling lapicide fl. II a.
II pallerys et II hutten-
knecht fl. II a. d. 60
XXXVII socys lapicidis
per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
Item pro sculptura V
krakstan fl. II a.
Item pro muracione 5
clahter supra testu-
dines fl. V a.
Magistro Procopio frac-
tori fl. I a.
XXXVII socys fractori-
bus per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
I iuueni huttenknecht
d. LX
Magistro Johanni carpen-
tario fl. I a.
I pallerio et I hutten-
knecht fl. I a. 11
VII socys carpentariis per
lb. / fl. III / a. d. XXX
Magistro Gilig fabro fl. I a.
4 famulis fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
Item II centenarios de
ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
Item XII mensuras car-
bonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
Item doleatori pro refor-
macionibus scapharum fl. / a. d. X
Item funifici pro II / cen-
tenario cordarum ad II
magna Tyratoria fl. X a.

Parui laboratores

Feria
quarta
post LXXXX pro d. XII
Eodem
die XXVIII pro d. IX
Eodem
die XXXVI pro d. VIII
Feria
quinta
post similiter tanti
Feria
sexta
post similiter tanti
Sabato
post similiter tanti fl. XXXV / a. d. XVIII

Item VIII currus qui
duxerunt arenam etc.
quolibet die per duc-
turas X, quamlibet duc-
turam pro d. XVIII,
facit in dictis 4 diebus fl. XXXII a.

Dominica XIII post Petri

Magistro Conrado de Er-
ling in septimana fl. II a.
II pallerys et II hutten-
knecht fl. II a. d. LX
XXX socys lapicidis per
lb. / fl. XX a.
Item pro sculptura V
krakstan ad magnum
murum fl. II a.
Item pro muracione VI
clahter supra testudi-
nes in pacto fl. VI a.
Magistro Procopio frac-
tori fl. I a.
I iuueni huttenknecht
d. LX
XXVIII socys fractoribus
lapidum per lb. / fl. XVIII / a. d. XXX
Magistro Johanni carpen-
tario fl. I a.
I pallerio et I hutten-
knecht fl. I a. d. XXX
VII socys carpentariis per
lb. / fl. III / a. d. XXX
Magistro Gilig fabro fl. I a.
III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
Item II centenarios de
ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
Item XIII mensuras car-
bonum pro d. 32 fl. II a. d. XXXVI¹²
Item doleatori pro refor-
macionibus scapharum fl. I a. d. X
Item I scriptori I dicatori
et I sollicitatori fl. II a.
Funifici pro I / centenario
cordarum ad magnum
Tyratorium supra mu-
rum fl. VI a.

Parui laboratores

Feria
secunda
post LIII pro d. XII
Eodem
die XX pro d. IX
Eodem
die XXVI pro d. VIII
Feria
tercia
post LV pro d. XII
Eodem
die XXI pro d. IX
Eodem
die XXIII pro d. VIII

Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post LII pro d. XII
 Eodem
 die XX pro d. IX
 Eodem
 die XXVI pro d. VIII
 Sabato
 post similiter tanti
 facit fl. XXVII / a. d. LXIII
 Item VIII currus qui
 duxerunt arenam cimen-
 tum etc. quolibet die
 per ducturas X, quam-
 libet ducturam pro d.
 XVIII, facit in dictis
 quinque diebus fl. XL a.¹³

Dominica XIX post Petri

Magistro Conrado de Er-
 ling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II hutten-
 knecht fl. II a. d. 60
 XXXV socys lapicidis
 per lb. / fl. XXIII / a. d. XV¹⁴
 Item pro muracione VI
 clahter supra testudi-
 nes fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori fl. I a.
 I juueni huttenknecht
 XXVIII socys fractoribus
 per lb. / fl. XVIII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpen-
 tario fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht fl. I a. d. XXX
 XI socys carpentariis per
 lb. / fl. VII a. d. LX
 Magistro Gilig fabro
 4 socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de fer-
 ro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item XII mensuras car-
 bonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. / a.
 Item I scriptori I dicatori
 et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXXX pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX

Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 post similiter tanti
 facit fl. XXXIII a. d. XXX
 Item VIII currus qui
 duxerunt arenam ci-
 mentum etc. quolibet
 die per ducturas X,
 facit in dictis 4 diebus fl. XXXII a.

Dominica XX post Petri

Magistro Conrado de Er-
 ling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II hutten-
 knecht fl. II a. d. LX
 XXXVI socys lapicidis
 per lb. / fl. XXIII a.
 Item pro sculptura quin-
 que krakstan supra
 magnum murum fl. II a.
 Item sculptura VI quad-
 ratorum in pacto fl. I a.
 Item pro muracione VI
 clahter supra testudi-
 nes fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori fl. I a.
 I juueni huttenknecht
 XXVIII socys fractoribus
 per lb. / fl. XVIII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpen-
 tario fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per
 lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro
 4 socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de
 ferro fl. II / a. d. XXX
 Item XII mensuras car-
 bonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori I dicatori
 et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXXXIII pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX

Eodem die XXXV pro d. VIII
 Feria tertia post LXXX pro d. XII
 Eodem die XXV pro d. IX
 Eodem die XXXIII pro d. VIII
 Feria quarta post similiter tanti
 Feria quinta post similiter tanti
 Feria sexta post similiter tanti
 facit fl. XI. / a.

Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, facit in dictis V diebus fl. XI a.

Dominica XXI post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. LX
 XXXVI socys lapicidis per lb. / fl. XXIII a.
 Item pro sculptura quinque krakstan in pacto fl. II a.
 Item pro sculptura VI lapidum quadratorum in pacto fl. I a.
 Item pro muracione VI clahter supra testudines in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori lapidum fl. I a.
 I iuueni huttenknecht d. LX
 XXVIII socys fractoribus per lb. / fl. XVIII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 4 famulis fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. /¹⁵ fl. II / a. d. XXX
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. / a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda post LXIII pro d. XII
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXXVIII pro d. VIII
 Feria tertia post LXII pro d. XII
 Eodem die XXIII pro d. IX
 Eodem die XXXV pro d. VIII
 Feria quarta post similiter tanti
 Feria quinta post similiter tanti
 Feria sexta post similiter tanti
 Sabato post similiter tanti
 facit fl. XII a. d. XLV

Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, facit in dictis VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXII post Petri

Magistro Conrado de Erling lapicide fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. LX
 XXXVI socys lapicidis per lb. / fl. XXIII a.
 Item pro sculptura V krakstan in pacto fl. II a.
 Item pro sculptura VI lapidum quadratorum fl. I a.
 Item pro muracione VI clahter in pacto supra testudines fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 I iuueni d. LX
 XXVIII socys fractoribus per lb. / fl. XVIII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 4 socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX

Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II ✗ a. d. XXX
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.
 Item pro I rota ad magnum Tyratorium d. 50

Parui laboratores

Feria
 tercia
 post LXXX pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post LXVI pro d. XII
 Eodem
 die XXV pro d. IX
 Eodem
 die XXXIX pro d. VIII
 Sabato
 post similiter tanti
 facit fl. XXIII a. d. VI
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, facit in dictis 3 diebus fl. XXIII a.

Dominica XXIII post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. 60
 XXXVI socys lapicidis per lb. ✗ fl. XXIII a.
 Item pro sculptura quinque krakstan in pacto fl. II a.
 Item pro sculptura VI lapidum quadratorum supra magnum murum fl. I a.
 Item pro muracione 6 clahter supra testudines in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 I juueni d. LX
 XXXIII socys fractoribus per lb. ✗ fl. XXII ✗ a. d. XXX
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per lb. ✗ fl. VI ✗ a. d. XXX

Magistro Gilig fabro fl. I a.
 4 socys fabris per lb. ✗ fl. II ✗ a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II ✗ a. d. XXX
 Item XII mensuras carbonum pro d. 32 fl. II a. d. XXIII
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. ✗ a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXIII pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 tercia
 post LXII pro d. XII
 Eodem
 die XXIII pro d. IX
 Eodem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 post similiter tanti
 facit fl. XLI a. d. XLV
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, facit in dictis sex diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXIII post Petri

Magistro Conrado de Erling lapicide fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht fl. II a. d. LX
 XXXIX socys lapicidis per lb. ✗ fl. XXVI a.
 Item pro muracione VI clahter in pacto supra testudines fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori fl. I a.
 XXXIII socys fractoribus per lb. ✗ fl. XXII ✗ a. d. XXX
 I juueni huttenknecht d. LX

Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 4 socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. / a. d. XXX
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.
 Item pro I rota ad Tyratorium d. L
 Item pro reformatione bige ad hutten fl. / a. d. 60
 Item / centenarium de pice pro fl. II / a.

Parui laboratores

Feria secunda post LX pro d. XII
 Eodem die XXVI pro d. IX
 Eodem die XXX pro d. VIII
 Feria tertia post LXII pro d. XII
 Eodem die XX pro d. IX
 Eodem die XXXVIII pro d. VIII
 Feria quarta post similiter tanti
 Feria quinta post similiter tanti
 Feria sexta ad / diem LX pro d. VI
 Eodem die XX pro d. III /
 Eodem die XXX pro s. III facit fl. XXIII / a. d. XLVII
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, facit in dictis 5 diebus fl. XL a.

Dominica XXV post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana pro sallario fl. II a.

II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. 60
 XXXVIII socys lapicidis per lb. / fl. XXIII a. d. LX
 Item pro muracione 6 clahter in pacto supra testudines fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori fl. I a. d. LX
 I juueni d. LX
 XXXIII socys fractoribus per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpentario fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item / centenarium de pice ad labores castri fl. II a.
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori I dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda post LXX pro d. XII
 Eodem die XXV pro d. IX
 Eodem die XXXV pro d. VIII
 Feria tertia post LXXX pro d. XII
 Eodem die XXIII pro d. IX
 Eodem die XXXVI pro d. VIII
 Feria sexta post similiter tanti
 Sabato post similiter tanti facit fl. XXXII a. d. LXII
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis III diebus fl. XXXII a.

Dominica XXVI post Petri

Magistro Conrado lapicide de Erling in septimana pro salario fl. II a.

II pallerys et II hutten-
 knecht in septimana fl. II a. d. LX
 XXXVIII socys lapicidis
 per lb. / fl. XXIII a. d. LX
 Item pro muracione VI
 clahter supra testudi-
 nes in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori in septimana pro
 salario fl. I a.
 XXXIII socys fractori-
 bus per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 I iuueni huttenknecht in
 septimana d. LX
 Magistro Johanni carpen-
 tario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht in septimana fl. I a. d. XXX
 XIII socys carpentariis
 per lb. / fl. VI / a. d. XXX¹⁶
 Magistro Gilig fabro in
 septimana fl. I a.
 IIII socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de
 ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori vni dica-
 tori et I sollicitatori fl. II a.
 Item Andree litterato pro
 expensis ad dominum
 Imperatorem, dominus
 Georgius dedit fl. X a.
 hung. fl. XI a. d. XX

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXX pro d. XII
 Eadem
 die XXV pro d. IX
 Eadem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post LXXX pro s. XII
 Eadem
 die XXIII pro d. IX
 Eadem
 die XXXVI pro d. VIII
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 facit fl. XXXII a. d. LXII
 Item VIII currus qui
 duxerunt cimentum
 arenam etc. quolibet
 die per ducturas X,

quamlibet ducturam
 pro d. XVIII, facit in
 dictis III diebus fl. XXXII a.

Dominica XXVII post beati Petri

Magistro Conrado de Er-
 ling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II hutten-
 knecht in septimana fl. II a. d. LX
 XL socys lapicidis per
 lb. / fl. XXVI / a. d. XXX
 Item pro muracione VI
 clahter supra testudi-
 nes in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori in septimana fl. I a.
 I iuueni in septimana d. LX
 XXXIII socys fractori-
 bus per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpen-
 tario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht fl. I a. d. XXX
 X socys carpentariis per
 lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro in
 septimana fl. I a.
 IIII socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de
 ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori vni dica-
 tori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXIII pro d. XII
 Eadem
 die XXVI pro d. IX
 Eadem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 tertia
 post LXII pro d. XII
 Eadem
 die XXIII pro d. IX
 Eadem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti

Sabatho
 post similiter tanti
 facit fl. XLI a. d. XLV
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXVIII post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. LX
 XL socys lapicidis per lb. / fl. XXVI / a. d. XXX
 Item pro muracione VI clahter supra testudines in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori in septima fl. I a.
 XXXIII socys fractorius per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 I juueni huttenknecht in septimana d. LX
 Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht in septimana fl. I a. d. XXX
 XII socys carpentariis per lb. / fl. VIII a.
 Magistro Gilig fabro in septimana fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori vni dicatori et I sollicitatori fl. 2 a.
 Item Mathes cursori ad dominum Imperatorem pro expensis fl. II a. d. LX

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXIII pro d. XII
 Eadem
 die XXVI pro d. IX
 Eadem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 tercia
 post LXII pro d. XII
 Eadem
 die XXIII pro d. IX

Eadem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 post similiter tanti
 facit fl. XLI a. d. XLV
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXIX post beati Petri

Magistro Conrado lapicide de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. LX
 XL socys lapicidis per lb. / fl. XXVI / a. d. XXX
 Item pro muracione VI clahter supra testudines in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori in septimana fl. I a.
 XXXIII socys fractorius per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 I juueni huttenknecht in septimana d. LX
 Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht in septimana fl. I a. d. XXX
 XIII socys carpentariis per lb. / fl. VIII / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro in septimana fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. I a.
 Item I scriptori vni dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post L pro d. XII

Eadem die XXIII pro s. IX
 Eadem die XXV pro d. VIII
 Feria tertia similiter tanti
 Feria quarta post similiter tanti
 Feria quinta post similiter tanti
 Feria sexta post similiter tanti
 facit fl. XXXIII / a. d. XX

Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII facit in dictis quinque diebus fl. XXXX a.

Dominica XXX post beati Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. LX
 XL socys lapicidis per lb. / fl. XXVI / a. d. XXX
 Item pro muracione V socys supra testudines per lb. / fl. III a. d. LX
 Magistro Procopio fractori in septimana fl. I a.
 XXXIII socys fractorius per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 I iuueni huttenknecht in septimana d. LX
 Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht in septimana fl. I a. d. XXX
 VIII socys carpentariis per lb. / fl. VI a.
 Magistro Gilig fabro in septimana fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II / a. d. XXX
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. / a. d. XXV
 Item I scriptori vni dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda post XXV pro d. XII

Eadem die VIII pro d. IX
 Eadem die XVI pro d. VIII
 Feria tertia post similiter tanti
 Feria quarta post similiter tanti
 post similiter tanti facit fl. VIII / a. d. LX
 Item VIII currus qui duxerunt arenam cimentum etc. quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in dictis quinque diebus fl. XL a.

Dominica XXXI post Petri

Magistro Conrado de Erling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II huttenknecht in septimana fl. II a. d. LX
 XL socys lapicidis per lb. / fl. XXVI / a. d. XXX
 Item pro muracione VI clahter supra testudines in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio fractori in septimana fl. I a.
 XXXIII socys fractorius per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 I huttenknecht in septimana d. LX
 Magistro Johanni carpentario in septimana fl. I a.
 I pallerio et I huttenknecht fl. I a. d. XXX
 VIII socys carpentariis per lb. / fl. VI a.
 Magistro Gilig fabro in septimana fl. I a.
 III socys fabris per lb. / fl. II a.
 Item II centenarios de ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro reformationibus scapharum fl. / a.
 Item I scriptori vni dicatori et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria secunda post LXIII pro d. XII
 Eadem die XXVI pro d. IX
 Eadem die XXXVIII pro d. VIII

Feria
 tercia
 post LXII pro d. XII
 Eadem
 die XXIII pro d. IX
 Eadem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 post similiter tanti
 facit fl. XLI a. d. XLV
 Item VIII currus qui
 duxerunt arenam cimen-
 tum etc. quolibet die
 per ducturas X, quam-
 libet ducturam pro d.
 XVIII, facit in dictis
 VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXXII post Petri

Magistro Conrado de
 Newrling fl. II a.
 II pallerys et II hutten-
 knecht in septimana fl. II a. d. LX
 XXXVII socys lapicidis
 per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
 Item pro muracione 6
 clahter supra testudi-
 nes in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori fl. I a.
 I juueni huttenknecht d. LX
 XXXIII socys fractori-
 bus per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpen-
 tario fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht fl. I a. d. XXX
 VIII socys carpentariis
 per lb. / fl. V a. d. LX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 II socys fabris per lb. / fl. I a. d. LX
 Item II centenarios de
 ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. / a.
 Item I scriptori I dicatori
 et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXIII pro d. XII

Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 tercia
 post LXII pro d. XII
 Eodem
 die XXIII pro d. IX
 Eodem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 die
 post similiter tanti
 facit in toto fl. XLI a. d. XLV
 Item VIII currus qui
 duxerunt arenam ci-
 mentum etc. quolibet
 die per ducturas X,
 quamlibet ducturam
 pro d. XVIII, facit in
 dictis VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXXIII post Petri

Magistro Conrado de
 Newrling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II hutten-
 knecht in septimana fl. II a. d. LX
 XXXVII socys lapicidis
 per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
 Item pro muracione VI
 clahter supra testudi-
 nes in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori fl. I a.
 I juueni huttenknecht d. LX
 XXXIII socys fractori-
 bus per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpen-
 tario fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht fl. I a. d. XXX
 VIII socys carpentariis
 per lb. / fl. V a. d. LX
 Magistro Gilig fabro in
 septimana fl. I a.
 II socys fabris per lb. / fl. I a. d. LX
 Item II centenarios de
 ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. / a. d. XX
 Item I scriptori I dicatori
 et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXIII pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 tertia
 post LXII pro d. XII
 Eodem
 die XXIII pro d. IX
 Eodem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 post similiter tanti,
 facit in toto fl. XLI a. d. XLV.
 Item VIII currus qui
 duxerunt arenam ci-
 mentum etc. quolibet
 die per ducturas X,
 quamlibet ducturam
 pro d. XVIII, facit in
 dictis VI diebus fl. XLVIII a.

Dominica XXXIII post Petri

Magistro Conrado de
 Newrling in septimana fl. II a.
 II pallerys et II hutten-
 knecht fl. II a. d. 60
 XXXVII socys lapicidis
 per lb. / fl. XXIII / a. d. XXX
 Item pro muracione VI
 clahter supra testudi-
 nes in pacto fl. VI a.
 Magistro Procopio frac-
 tori fl. I a.
 I juueni huttenknecht d. LX
 XXXIII socys fractori-
 bus per lb. / fl. XXII / a. d. XXX
 Magistro Johanni carpen-
 tario fl. I a.
 I pallerio et I hutten-
 knecht fl. I a. d. XXX

X socys carpentariis per
 lb. / fl. VI / a. d. XXX
 Magistro Gilig fabro fl. I a.
 II socys fabris per lb. / fl. I a. d. LXX ¹⁷
 Item II centenarios de
 ferro per lb. I fl. II / a. d. XXX
 Item doleatori pro refor-
 macionibus scapharum fl. / a.
 Item I scriptori I dicatori
 et I sollicitatori fl. II a.

Parui laboratores

Feria
 secunda
 post LXIII pro d. XII
 Eodem
 die XXVI pro d. IX
 Eodem
 die XXXVIII pro d. VIII
 Feria
 tertia
 post LXII pro d. XII
 Eodem
 die XXIII pro d. IX
 Eodem
 die XXXV pro d. VIII
 Feria
 quarta
 post similiter tanti
 Feria
 quinta
 post similiter tanti
 Feria
 sexta
 post similiter tanti
 Sabato
 post similiter tanti,
 facit in toto fl. XLI a. d. XLV
 Item VIII currus qui
 duxerunt arenam ci-
 mentum etc. quolibet
 die per ducturas X,
 quamlibet ducturam
 pro d. XVIII, facit in
 dictis VI diebus fl. XLVIII a.
 Item Magistro Johanni
 Kakos sollicitatori labo-
 rum pro sallario suo per
 dominum Imperatorem
 deputato, scilicet per
 annum fl. CL a., facit
 ad XXXIII septimanas
 prescriptas fl. 102 a.,
 que per s. VI facit fl. CXVII a.

JEGYZETEK

(a Függelékhez)

¹ Az alábbiakban, a számadás teljes szövegének közreadásánál a betűhív közlésre törekedtünk, igyekeztünk az eredeti külső beosztást is érzékeltetni. A római és arab számok váltakozása is az eredetit követi. A $\frac{1}{2}$ (fél) összegek visszaadásában érzékeltetjük az eredeti középkori jelet (római egyes vízszintesen vagy ferdén áthúzva, illetve alsó vége írott *j* alakban visszahúzva) \diagup jellel. A pénznemek rövidített jelzését megtartottuk, tehát fl. = florenus; a. = auri; lb. = libra (font); s. = solidus (schilling); d. = dénár (pfennig).

² Helyesen: per lb. I. — L. a köv. heteket.

³ A második héttől kezdve végig csak „huttu” és erős rövidítés szerepel. Az első oldalon azonban az egész szó ki van írva, ennek alapján oldottuk fel a rövidítést.

⁴ A végösszeg 43 legény munkájának felel meg, 34 legény bére — $\frac{1}{2}$ fontdénár hetibérrel — 22 $\frac{1}{2}$ aft 30 d.

⁵ Helyesen: 1 aft 30 d.

⁶ Helyesen: 2 aft 88 d.

⁷ A 20 talicska ára 22 aft 40 d lenne, tehát az itt szereplő kétszerese. Egyébként világosan kivehető, hogy eredetileg a helyes összeg szerepelt, de később, nem tudni mi okból, kikaparták.

⁸ Helyesen: 22 $\frac{1}{2}$ aft 30 d.

⁹ Helyesen: 4 aft.

¹⁰ Helyesen: 4 $\frac{1}{2}$ aft 86 d.

¹¹ Helyesen: 1 aft 30 d.

¹² Helyesen: 2 aft 56 d.

¹³ A következő két lap (négy hét számadásai) hiányzik.

¹⁴ Helyesen: 23 aft 60 d.

¹⁵ Helyesen: 1 fontdénár.

¹⁶ Helyesen: 8 $\frac{1}{2}$ aft 30 d.

¹⁷ Helyesen: 1 aft 60 d.

ÜBER DIE ARBEITSORGANISATION DES MITTELALTERLICHEN BAUWESENS

In der Geschichte der Baukunst Ungarns im Mittelalter ist das Problem bezüglich der Organisation des Bauwesens eine der noch immer am wenigsten geklärten Fragen. Die kunstgeschichtliche Forschung hat bis heute auf diesen in der Geschichte der Architektur nicht gerade unwesentlichen Themenkreis nicht genügend Gewicht gelegt und sowohl die Geschichte des Gewerbes als auch die Stadtgeschichte waren Gebiete, die seitens unserer Geschichtswissenschaft im allgemeinen vernachlässigt wurden. In dieser Beziehung befindet sich sogar das Sammeln von Daten in einem anfänglichen Stadium, und in den Archiven (vor allem in den städtischen Archiven) mag nicht geringes, noch unbekanntes und wertvolles Quellenmaterial verborgen sein. Soviel können wir aber bereits mit Gewissheit sagen, dass in Ungarn, ebenso wie im Westen Europas, nicht das Zunftsystem die herrschende Organisation des baulichen Schaffens war. Der Wirkungskreis der Zünfte dehnte sich über die Stadtmauern nicht hinaus, und nicht einmal in der Stadt kam er in vollem Masse zur Geltung. In Ermangelung des erforderlichen Kapitals konnten die Zünfte mit ihren knapp bemessenen Organisationen höchstens kleinere Bau-, Renovierungs- oder Befestigungsarbeiten bewältigen, ihr Streben nach Monopolisierung des Bauwesens blieb stets nur ein Anspruch. Und das um so mehr, da die Kirche, der Herrscher, die feudalen Herren und die zum Reichtum gelangenden Städte als Korporationen immer grösser angelegte Bauarbeiten ins Werk setzten, und der Bau von Kirchen, Burgen, Palästen und städtischen Gemeinschaftsbauten eine ausgedehntere und entwickeltere, viele Arbeiter beschäftigende Organisation erheischte als es die Zünfte je sein konnten. An den monumentaleren Bauwerken des 14.—15. Jahrhunderts arbeiteten — dem Zeugnis der Steinmetzzeichen gemäss — mehrere hundert Handwerker. Insbesondere gilt das für die unter König Sigismund in Schwung kommende und unter Matthias noch grösseren Umfang annehmende Bautätigkeit vor allem in der königlichen Burg von Buda. Die innere Struktur der mit grösseren Bauaufgaben beauftragten Organisationen sieht denen der westeuropäischen Bauhütten überraschend ähnlich. Als Beispiel mag die Organisation der in den Jahren nach 1502 stattgefundenen Bauarbeiten an der St. Nikolauskirche zu Eperjes dienen. Das Rechnungsjournal des Baubetriebs wurde von Béla Iványi veröffentlicht (Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyve [Jahrbuch des Museums der schönen Künste]

1924—26/IV, 52—58) und bisher war dieses unsere zeitlich früheste und eine verhältnismässig lange Zeitspanne widerspiegelnde Quelle, mit deren Hilfe wir uns eine Vorstellung von der Organisation anderer, gleichartiger Baubetriebe machen konnten.

Gegenwärtige Mitteilung befasst sich mit der Bekanntmachung einer um 70 Jahre älteren und viel grösseren Baubetriebsorganisation auf Grund einer — im Anhang mit vollständigem Text angeführten — Baurechnung (Országos Levéltár [Landesarchiv] Dl. 25.917). Die Baurechnung gibt die während der 32 Wochen dauernden Bauarbeiten wöchentlich ausgezahlten Geldbeträge — grösstenteils Arbeitslöhne —, zugleich aber auch die verschiedenen Kategorien und genaue Zahl der Arbeiter an. Die erste Arbeitswoche begann in der dritten Woche nach »cathedra beati Petri apostoli« (Petri Stuhlfeier), die darauffolgenden Wochen wurden mit den Ordnungszahlen der in der Reihe folgenden Sonntage angegeben. Die äussere Form des Rechnungsverzeichnisses ist ein Heft, das Material: Papier, die Handschrift deutet auf die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts und auf eine geübte Hand. Das Heft besteht aus 14 Blättern, die Rechnungsausweise der Sonntage 15—18 (also zwei Blätter) fehlen.

Da die Baurechnung weder das *Jahr* seiner Entstehung noch den *Ort* angibt, wo die Bauarbeiten ausgeführt wurden, soll vorerst auf diese Fragen eingegangen werden. Der Text gibt insoweit Aufschluss, dass es sich um einen Bau für den *König* handelte, und der im Text mehrmals erwähnte »Imperator« kann niemand anderer sein als Sigismund. Der »terminus ante quem non« ist das zweite Jahr Sigismunds als deutsch-römischer Kaiser, denn im März 1433 (der dritte Sonntag nach dem 22. Februar ist das Datum des ersten Arbeitstages) konnte er noch nicht als Kaiser tituliert werden. Die Baurechnung ist daher in die Jahre zwischen 1434 und 1437 zu setzen. Aus dem Text wird ebenfalls ersichtlich, dass es sich um den Bau einer königlichen *Burg* handelte.

Bezüglich der Baustelle gibt der Text Anhaltspunkte, die lediglich zu hypothetischen Vermutungen ausreichen. Die Bauarbeiten dürften *an der Donau*, in der Nähe von Wien und der österreichischen Grenze geführt worden sein, was durch die in Wien und in Mannsdorf bewerkstelligten Einkäufe und die Erwähnung der Wiener Denar-Solidus-Pfund-Münzen belegt wird. Diese und viele andere kleinere Zeichen zeigen nach Pozsony (Pressburg; Bratislava).

Pozsony
Wiener Burg

1434-1437

1
Baumeister

Die Frage wird durch die Person des Baumeisters entschieden. In der Baurechnung figurirt der Steinmetz Konrad Erlinger als Baumeister. Sein Name ist in der Literatur bereits bekannt: zwischen 1434 und 1437 lebte in Pressburg ein »des Kaisers obrister Pawmeister« Konrad. Hinsichtlich seines Familiennamens hat aber Edith Hoffmann — in ihrer übrigens äusserst gründlichen Arbeit — ohne stichhaltige Begründung auf den Namen »Lichtenfelser« gefolgert (*Edit Hoffmann: Pozsony a Középkorban* [Pressburg im Mittelalter] Bp. o. J. 12,32 S.), wo doch der schon früher bekannte Konrad, der Pressburger Baumeister des Königs, mit dem Konrad Erlinger unsere Rechnung identisch ist. Ein Beweis dafür wird durch ein Weinzehntverzeichnis aus dem Jahre 1435 erbracht, den der Schreiber des damaligen Pressburger Obergespans zusammengestellt hat (in jenem Jahr wurden nämlich die Zehnten für den Unterhalt des sich gerade in Pressburg aufhaltenden Königs und der königlichen Burg eingetrieben) und der mit dem *Schreiber unseres Bauberichtes identisch ist*. Auch in der Weinzehntliste wird der Name des Baumeisters angeführt; einem Posten des Zehntausweises gemäss wurden dem »Magistro Conrado Lapidice de mandato domini Imperatoris« 90 Eimer Wein ausgefolgt (Orsz. Levéltár. Dl. 25.945). Es untersteht keinem Zweifel, dass sich das Rechnungsjournal auf den *Bau der königlichen Burg* bezieht, deshalb wurde es von dem Kanzlist der Burg (dessen Name im Pressburger Steuerbuch von 1434 auch vorkommt: »Jannusch dyak de Castro«), geführt, der in der Journal erwähnte Konrad Erlinger ist aber der schon von früher her bekannte königliche Baumeister in Pressburg. Das Resultat wird noch durch den Umstand bestätigt, dass der auf dem letzten Blatt der Baurechnung angeführte János Kakas, der Beauftragte des Königs, einer königlichen Urkunde von 1437 gemäss kein anderer ist als der »sollicitator laborum nostrorum Posoniensinum« (Pozsony város levéltára [Archiv der Stadt Pressburg] 1041).

2
sollicitator

Die mit grösserem Schwung fortgesetzten Bau- und Befestigungsarbeiten an der Pressburger königlichen Burg hingen mit den Hussitenkriegen zusammen. Im Jahre 1427 erteilte der König den Befehl, die Befestigungsarbeiten unter der Leitung der Pressburger Obergespans István und György Rozgonyi zu beginnen. Die Kosten wurden beispielsweise 1430 teils von der Stadt getragen, die dem Obergespan einmal 2400, ein andermal 10000 Gulden Pressburger Prägung auszahlte. Zu Beginn des Jahres 1431 begann für die Bauarbeiten eine neue Etappe, als König Sigismund zahlreiche Steinmetze, Zimmerleute und andere Handwerker nach Pressburg kommen liess. Der Bauleiter war Reichard (pawmeister des Haws zu Pressburg). Die Bauarbeiten an der Burg

3
pawmeister

wurden auch während der folgenden Jahre, und zwar bis 1437, weitergeführt.

Es kann nicht bezweifelt werden, dass die Baurechnung aus einem der letzten vier Baujahre (1434—1437) der Burg stammt. Das Jahr 1437 fällt weg, dafür haben wir einen Stützpunkt in der im Herbst des Jahres 1437 eingetretenen Änderung im Verhältnis zwischen dem Wiener Denar und dem ungarischen Goldgulden. Dem Rechnungsjournal zufolge wurden bis zuletzt 180 Denare für einen Goldgulden gerechnet, wo doch im Oktober des Jahres 1437 in Pressburg ein Goldgulden bereits 190—200 Denare wert war. Das Jahr kann man genau ausrechnen, wenn man die aus der Baurechnung deutlich hervorgehenden und mit Hilfe der Tagesdaten feststellbaren Ruhetage mit den kirchlichen Feiertagen vergleicht, die im Mittelalter unbedingt arbeitsfrei waren. Auf diese Weise kommen auch die Jahre 1435 und 1436 nicht in Betracht, denn danach hätte man u. a. am Karfreitag, am Fronleichnamfest, am Peter- und Paulstag und an Marie Himmelfahrt usw. gearbeitet. Im Jahre 1434 fallen hingegen die grossen Feiertage und die in der Rechnung angeführten Ruhetage ganz genau zusammen. Man kann also feststellen, dass das erste bzw. das letzte Datum des Bauberichtes der 14. März bzw. der 17. Oktober 1434 war, und die *Bauarbeiten vom 8. März bis zum 16. Oktober 1434* dauerten. Dieser Zeitabschnitt fällt mit der in ganz Europa zu denselben Zeitpunkten beginnenden und schliessenden Sommerperiode zusammen, die überall zwischen den Daten vom 22. Februar (Kathedra Petri) und vom 16. Oktober (Galli) stattfand. Deshalb rechnete man wohl auch in Pressburg die Löhnungstage vom Fest der »Kathedra Petri«, doch wurden die Arbeiten im Freien — wohl wegen der kalten Witterung — mit einer Verspätung von zwei Wochen, erst am 8. März aufgenommen.

Die Baurechnung ist selbstverständlich nur ein Teil eines, seitdem verlorengegangenen grösseren Bauberichtes, der sich ursprünglich vielleicht sogar über mehrere Jahre ausdehnte. Hinsichtlich der Rechnungsführung weist es in vieler Beziehung ähnliche Züge mit den aus den Jahren von 1404 bis 1430 erhalten gebliebenen Buchungen der Wiener Stephanskirche auf, wo sich die Lohnverrechnungen der Steinhütte als geschlossene Einheit von dem übrigen Teil des Rechnungsausweises absondern. Unsere Quelle ist dem Wesen nach eine *Lohnverrechnung*, die auch die Verrechnung einiger regelmässig, wöchentlich (und einiger mit ad hoc Charakter) eingekauften Baumaterialien enthält und ursprünglich noch mit folgenden Teilen ergänzt war: 1. Einnahmen, 2. Arbeitslöhne der Winterperiode, 3. allgemeine Verrechnung der übrigen Bauausgaben.

Aus den Posten des Rechnungsverzeichnisses kann nach mittelalterlichen Massstäben auf eine ziemlich grosse Betriebsorganisation geschlossen werden, die wahrscheinlich eine der umfangreichsten Unternehmungen der ganzen Epoche in Ungarn und von hervorragender Bedeutung nicht nur in inländischer, sondern auch in europäischer Relation war.

Das Zentrum des Baubetriebs war — wie bei jeder grossen Bautätigkeit in ganz Europa — die »Hütte«, von der aus die Arbeiten geleitet und beaufsichtigt und in der die Arbeiten selbst zum Teil verrichtet wurden. Über ihr Ausseres und ihre Bestimmung wird von dem Verzeichnis nicht viel verraten, dass sie aber bestand, wird durch die ständige Erwähnung der »Hüttenknechte« sowie der zweirädrigen Wagen (*biga*) bekräftigt. Sowohl in ihrer Struktur als auch in ihrer Bestimmung dürfte sie sicherlich den überall in Europa bekannten »Hütten« gleich gewesen sein: ein aus Holz oder Stein errichteter Bau, in dem ausser der Werkstatt der Steinmetzen und dem Werkzeuglager auch die administrative Bauleitung ihren Sitz hatte.

In der Epoche der Gotik erforderte die Betätigung der mehr und mehr festere Gestalt annehmenden Bauorganisationen und die immer gewaltigeren und komplizierteren Aufgaben, dass die Leitung anstatt von einer einzigen Person, von wichtigen Ämtern besorgt würde. Die Leitung der grossen Bauunternehmungen trennte sich überall in zwei, sich scharf voneinander abgrenzenden Zweiggebiete: in die wirtschaftlich-administrative und in die technische Leitung. Der erste Aufgabenkreis — zu dem die Material- und Werkzeugbeschaffung, die Dingung der Arbeitskräfte, die Sicherstellung und Verwaltung der materiellen Grundlagen des Bauunternehmens gehörten — wurde beim Prager Dombau von dem durch den Erzbischof am Ende des 14. Jahrhunderts ernannten »director« oder »rector fabricae«, beim Bau des Wiener Stephansdomes vom »Kirchmeister« besorgt, denen das erforderliche Hilfspersonal zur Seite gestellt wurde. Der oberste Leiter des Pressburger Burgbaus war im Jahre 1434 der Pressburger Obergespan György Rozgonyi. Er bzw. sein Bruder István nahm von König Sigismund die für den Bau veranschlagten Geldbeträge auf (*pro directione laborum Posoniensium*), beaufsichtigte seit 1427 die Arbeiten und liess von den Ausgaben Rechnungen herstellen. Ähnlich hohe Ämter bekleideten die »Directoren« der königlichen Bauunternehmungen in Böhmen. Im Jahre 1382 ernannte König Wenzel IV. den königlichen Unterkämmerer und Pürglitzer Burggrafen, Georg von Rostock, zum obersten Leiter des königlichen Burgbaus in Breslau.

Neben dem Pressburger Obergespan wurden die konkreten administrativen Aufgaben von einem anderen Edelmann, János Kakas von

Berény versehen, sein Titel war: »sollicitor laborum Posoniensium«. Bei dieser Arbeit unterstützte ihn sein erster Gehilfe, der Schreiber (*scriptor*) »diák« János (»diák« = »litteratus«, der Lateinkundige), der auch die betreffende Baurechnung hergestellt hat; ausser ihm werden noch ein »dicator« und ein niedrigerer Angestellte, »sollicitor« angeführt, die sich ebenfalls mit der Herstellung von Verrechnungen, der Überprüfung der Lohnauszahlungen und den Anschaffungen beschäftigten. Die Arbeiten um die Werkstatt wurden von drei »Hüttenknechten« und einem Lehrburschen (*juvenis*) besorgt, die über die Werkzeuge wachten, die Räume reinigten usw. Das mit der administrativen Leitung des Pressburger Burgbaus betraute Bauamt beschäftigte demnach eine ansehnliche Schar von Beamten, der Zahl nach 10, während z. B. in Prag 5—6, in Wien 7 Personen denselben Aufgabenkreis versahen.

Die technische Leitung der Bauunternehmung, die Ausarbeitung der Baupläne und die Kontrolle ihrer Ausführung sowie die Aufgabe, die verschiedenen Arbeiten miteinander in Einklang zu bringen, waren in der Hand des Baumeisters vereinigt, der zu jener Zeit Konrad Erlinger (*Magister lapicidarum*, des Kaisers obrister Pawmaister) war. Sein Gehalt betrug wöchentlich 2 Goldgulden, belief sich also im Jahr auf ungefähr 100 Goldgulden, war also ebenso hoch wie das Gehalt Georgs von Tübingen, den König Sigismund 1418 zum Palastbau von Buda ins Land berief. Die Gehilfen des Baumeisters waren die Poliere (*pallierius*). Sie hatten im mittelalterlichen Baubetrieb eigentlich eine doppelte Rolle: teils eine technische, insofern sie sich ständig auf dem Baugelände unter den Arbeitern aufzuhalten hatten, darüber wachend, dass die Arbeiten nach den Vorstellungen des Meisters ausgeführt würden, andererseits eine organisatorische, indem sie auf die Disziplin der einzelnen Arbeitergruppen zu achten hatten. In Pressburg waren drei Poliere angestellt, vermutlich war jeder Gruppe von Facharbeitern — den Steinmetzen, Steinhauern und Zimmerleuten — je ein Polier zugeteilt.

Der Grossteil der Bauarbeit wurde von mehreren Arbeitsgruppen ausgeführt, und zwar — mit Ausnahme der Steinmetzen — unter der Führung besonderer Meister. Die Aufsicht über die Steinmetzgesellen (*socius lapicida*) hatte unmittelbar der Baumeister, ihre Zahl war von Woche zu Woche gewissen Schwankungen ausgesetzt, was mit dem Rhythmus der Arbeiten im Zusammenhang stehen dürfte. Während der Sommerperiode bestand die kleinste Gruppe aus 32 Steinmetzgesellen, die grösste aus 40. Die Steinbrecher (*fractor lapidum*) verrichteten ihre Arbeit unter der Aufsicht ihres eigenen Meisters, eines Steinbrecher-

meisters namens Prokop, ihre Zahl bewegte sich zwischen 28 und 42. Unter der Führung des Zimmerers (carpentarius) János arbeiteten 6—13 Gesellen, mit dem Schmiedemeister (faber) Gilig aber in der Regel 4 Schmiedegesellen. Maurer (murator) werden von der Baurechnung nicht besonders erwähnt, wahrscheinlich weil im Mittelalter zwischen Steinmetzen und Maurer oft kein Unterschied gemacht wurde. Bei einer Gelegenheit werden in der Rechnung z. B. fünf »lapicida« angeführt, die Maueraufführungsarbeit verrichteten (muratio).

Die Zahl der aus den Leitern und Ausführenden zusammengesetzten baulichen Facharbeiter bewegte sich also zwischen 74 und 112, betrug jedoch durchschnittlich 90—100. Ständige Angestellte waren noch ein Böttcher (doleator) und ein Seiler (funifex); der erstere hatte die zur Kalklagerung notwendigen Tröge und Bottiche, letztere die Tawe für die Aufzugsvorrichtungen herzustellen bzw. auszubessern. In der ersten Woche wird auch ein Maler erwähnt, der Bilder malte (ymagines), wahrscheinlich handelte es sich von dem damals allbekanntesten Pressburger Maler Miklós Teginger.

Damit kommen wir zur Frage der Baustoffe und jener Mittel, die eine Vorbedingung für die Betätigung der ganzen Arbeitsorganisation bildeten und deren Beschaffung in den Wirkungskreis des administrativen Apparates gehörte. Von Steinkäufen spricht das Rechnungsjournal an einer einzigen Stelle: in der Woche vor dem 11. April kaufte Meister Konrad Quader in »Mannsdorf«. Sicherlich ist Mannersdorf gemeint, das im Nordwesten von Bruck liegt und von wo aus man im 15. Jahrhundert auch für den Wiener Dombau in grossen Mengen Steine beförderte. Der Transport dürfte grösstenteils auf dem Wasserweg — auf der Leitha und der Donau — während mehrerer Wochen abgewickelt worden sein, worauf die häufige Erwähnung der »Schiffe des Herrn Kaisers« schliessen lässt. Im Pressburger Gebiet gab es in den Steinbrüchen Steine, die sich lediglich zu rauhen Mauerwerk eigneten; diese aber und das Bauholz kosteten nichts — da es sich um eine königliche Bauunternehmung handelte — und wurden deshalb auch in der Baurechnung nicht erwähnt. Den zum Kalkbrennen erforderlichen Kalkstein sowie Sand und andere Baustoffe (cimentum, arenam etc.) beförderten wöchentlich acht oder neun Wagen mit täglich je 10 Ladungen zur Baustelle. Vom Frühling bis Herbst 1434 verbrauchte man zu den Arbeiten insgesamt 11 740 Wagen!

Der gebrannte Kalk wurde in grössere Bottiche (doleum) und kleinere Scheffel (scapha) gegossen. Die ersteren wurden bei dem Wiener Dombau »poting«, die letzteren »schaffel«, »scheffel« genannt. Beförderungsmittel war noch der »cubulus«, womit — laut Baurechnung

— »Steine auf die Mauer befördert werden«. Von diesen drei verschiedenen Hilfsgeräten gibt die Baurechnung in den ersten zwei Wochen insgesamt 120 Stück an, in Wirklichkeit waren sicherlich noch mehr in Gebrauch. Transportmittel waren ausserdem die »portatoriums«, von denen am 28. März und am 4. April 38 Stück angeschafft wurden, und am 18. April wurden zwanzig Schubkarren in Wien gekauft (saybtruhon). Weiterhin ist der zweirädrige Karren (biga) der Werkstätten erwähnt, mit dem man die zu behauenden bzw. bereits behauene Steine in die »Hütte« brachte oder aus ihr wegtrug.

Stein und Kalk wurden mit Hilfe einer Aufzugsvorrichtung auf die Mauer befördert, die »Tyratorium« genannt wurde. Ein aus besonders starken Balken gezimmertes Gerüst wurde oben auf der Mauer befestigt, wo gerade die Arbeit im Gang war, und der benötigte Baustoff wurde mittels der auf Rollen laufenden Seile emporgehoben. An allen Mauern, an denen gearbeitet wurde, waren solche Aufzüge in Betrieb. Die Schmiede stellten die Eisenbalken des Baues her, zu ihrer Arbeit wurden wöchentlich 12—14 »mensura« Kohlen und 2—3 Zentner Eisen gekauft. Während des Sommers wurden insgesamt 62 1/2 Zentner Eisen verbraucht (in Pressburg war der Wiener Zentner gebräuchlich = 100 Pfund), was heute einem Gewicht von 35,075 Doppelzentner entspricht.

Die für die Arbeit der Facharbeiter unerlässlichen Vorbereitungen wurden von den Tagelöhnern (parvi laboratores) ausgeführt, die mit Hilfe der erwähnten Geräte arbeiteten. Drei Kategorien mit Tagelöhnen von je 12, 9 und 8 Denaren sind angegeben. Ihre Arbeit bestand aus Handleistungen neben den Facharbeitern, Mörtelherstellung, Handhabung der Aufzugskonstruktion, Gewinnung und Beförderung von Sand und Kalkstein. Bereits in der zweiten Woche werden 70, in der dritten 100 erwähnt, sodann konsolidiert sich ihre Zahl bei 120—130, zeitweise ist sie aber noch höher, wie z. B. in der Woche vom 17.—22. Mai, als sie die Höhe von 154 erreicht.

Ziemlich wortkarg ist die Rechnung bezüglich der Frage, welchem Abschnitt der Pressburger Burg vom Frühling bis Herbst 1434 gebaut wurde. Soviel steht fest, dass die Arbeit an mehreren Mauern zugleich stattfand und dass man zum Teil an Gewölben (testudines) arbeitete, zum Teil diese bereits vermauert hatte. Sicher ist jedenfalls, dass es sich nicht um den Bau der äusseren Burgmauer, also um Befestigungsarbeiten handelte, sondern um den Bau des Palastes selbst. Identifikation und Einpassung der Daten in die Baugeschichte der Pressburger Burg ist — soweit als möglich — die Aufgabe der Kunsthistoriker.

Die Löhne des Baubetriebs decken sich einerseits völlig mit dem in Pressburg derzeit

ausgebildeten Lohnsystem, andererseits mit den Arbeitslöhnen der Wiener Bauhütte in den Jahren von 1420. Der Wochenlohn der Meister betrug 1 Goldgulden (180 Wiener Denare — 30 Denare pro Tag), der Gesellen, des Bauschreibers und der beiden anderen administrativen Gehilfen 1/2 Pfund (120 Denare — 20 Denare pro Tag), der Poliere 5 Schilling (150 Denare — 25 Denare pro Tag), der Hüttenknechte 2 Schilling (60 Denare — 10 Denare pro Tag). Das war selbstverständlich der Sommerlohn, während der »Winterlohn« in der Regel um 20 Prozent geringer war. Von den in ganz Europa, so auch in Ungarn, geläufigen periodischen Zuweisungen (Trinkgeld, Badegeld, Schlussgeld usw.) macht die Rechnung keine Erwähnung, da es wahrscheinlich lediglich die regelmässigen Löhne von Woche zu Woche aufzählt, die eventuellen Ergänzungen dürften im verlorengegangenen Teil der Rechnung aufgezeichnet worden sein. Ein Teil der Steinmetzen erhielt seine Löhnung nicht in Wochenlohn, sondern nach der geleisteten Arbeit. Das Gehalt der im Zeitlohn arbeitenden Angestellten — Meister und Gesellen — betrug in Silbergramme umgerechnet, 5—7,5 g, also im Durchschnitt 6,25 g, was den in Westeuropa zwischen 1425 und 1450 ausgezahlten im Durchschnitt 6,53 Silbergramme betragenden Mauer- und Zimmermannslöhnen entsprach.

Die Pressburger königliche Bauhütte ist die grösste Arbeitsorganisation, die wir aus der ungarischen Architektur des Mittelalters bis heute kennen. Arbeiter und Angestellte mit nicht weniger als 25 Spezialfächern waren in ihr tätig, und die Organisation beschäftigte in ihren stillsten Zeiten 152, bei Hochbetrieb aber 288 Mann, — die ständige Angestelltenzahl bewegte sich zwischen 220—240. Als Vergleich soll angeführt werden, dass im Jahr der Bautätigkeit, also 1434, die Stadt Pressburg insgesamt 888 bürgerliche Haushalte zählte, während die Zahl aller steuerzahlenden Handwerker nur 181 betrug! Auch mit den Handwerkergehilfen zusammen zählte die gesamte Handwerkerbevölkerung Pressburgs nicht mehr als 250—260 Personen und noch immer blieb diese Zahl hinter der Arbeiterzahl der Bauorganisation zurück. (Die Gliederung der Bauorganisation und ihre innere Struktur veranschaulichen die beiden Tafeln auf S. 328).

Die Gesamtausgaben in der Rechnung erhalten gebliebenen 28 Wochen dauernden Periode belief sich auf 4227 Goldgulden und 59 Wiener Denare. Wenn man die vier dazwischenliegenden fehlenden Wochen miteinberechnet (auf eine Woche entfielen durchschnittlich 150 Goldgulden), *betragen die Gesamtkosten* — von denen 94,5% für Löhne ausgegeben wurden — der Arbeitsorganisation *vom 8. März bis 16. Oktober 1434 4800 Goldgulden.* (Steuereinnahmen der von allen Bürgern einbezahlten Steuern

im selben Jahr: 2648 Goldgulden, die Gesamtausgaben des städtischen Haushalts im Jahre 1437: 5456 Goldgulden, Zolleinkünfte des durchgehenden Pressburger Aussenhandelsverkehrs in den Jahren 1440/41: 1081,4 Goldgulden.)

Welche Einkunftsquellen standen zur Deckung einer so riesigen Summe zur Verfügung? Genaue Daten besitzen wir aus einer etwas früheren Zeit, aus den Jahren 1430 und 1431. Wir haben keine Kunde über Einnahmebeträge, die unmittelbar aus der königlichen Schatzkammer eingelaufen wären. Doch wissen wir, dass der König im Jahre 1430 bei György und István Rozgonyi eine Anleihe von 7403 Goldgulden machte »ad labores Posenienses«, wogegen er ihnen die Herrschaft über Sempte mit allen 12 Dörfern verpfändete. Zur selben Zeit liess der König, nach der Errichtung der Pressburger Münze (März 1430) den gesamten, aus der Münzprägung und Münzeinlösung einfließenden Nutzen für den Bau der Burg zur Verfügung stellen. Laut Bescheinigung des Obergespans Rozgonyi, wurden bis 4. November 1430 aus dieser Geldquelle 10 000 Goldgulden den Pressburger Arbeiten zugewendet. Auch in den folgenden Jahren wurden beträchtliche Summen aus dem Gewinn der Münzprägung für diese Zwecke behoben. Im Laufe von 1430/31 flossen aus verschiedenen Quellen insgesamt 25 497 Goldgulden zu Zwecken des Burgbaues ein. Dieser Umstand ist aber wiederum ein Zeichen dafür, dass die Bautätigkeit dieser Jahre um vieles grösser gewesen sein dürfte als 1434, als die gesamten Baukosten — wenn man die Winterauslagen als die Hälfte oder zwei Drittel der Sommerauslagen annimmt — beiläufig 7000—8000 Goldgulden betragen.

*

Die Frage taucht von selbst auf: welchen Platz nimmt die königliche Bauhütte unter den zeitgenössischen Baubetriebsorganisationen ein, wie verhält sie sich zu der Baubetätigung der Zünfte einerseits und zu den allgemein bekannten Bauhütten der uns naheliegenden europäischen Länder andererseits?

Es ist eine seit langem umstrittene Frage, ob die grösseren mittelalterlichen Bauwerkstätten Ungarns dem System der deutschen Bauhütten angehörten oder nicht. Wie bekannt, befindet sich unter den Satzungen des 1459 abgehaltenen Regensburger Hüttenkongresses ein Artikel, wonach der von der Donau westlich liegende Teil Ungarns der Wiener Haupt- hütte unterstand. Diejenigen die die Ansicht vertreten, das Hüttensystem hätte sich auch in Ungarn eingebürgert, berufen sich hauptsächlich auf den erwähnten Artikel und ziehen aus den auf mittelalterlichen Kirchen und anderen Bauten gefundenen Steinmetzzeichen weit-

gehende Folgerungen. Demgegenüber steht die auffallende Tatsache, dass kein einziger unmittelbarer Beweis, keine einzige inländische Angabe die These, dass sich Hütten in Ungarn betätigt hätten, unterstützt. Immerhin muss man den diesbezüglichen Teil der Regensburger Satzungen mit dem grössten Vorbehalt zur Kenntnis nehmen und dem Umstand Rechnung tragen, dass der Artikel gerade zu einer Zeit verfasst wurde, als die Österreichische Partei mit allen ihr zur Verfügung stehenden Mitteln ihren Rechtsanspruch auf Ungarn gegenüber dem nationalen Königtum von Matthias zu beweisen suchte. Was aber die Steinmetzzeichen betrifft, so beweisen diese lediglich die Organisiertheit der Arbeit. Die Organisation der Pressburger Werkstatt schliesst die Möglichkeit vollständig aus, dass wir mit einer Art Filiale der Wiener Haupthütte zu tun hätten. Die unwiderlegbarsten Beweise aber werden erbracht durch die Person des Obergespans Rozgonyi, des »directors« der Bauarbeiten und des Beauftragten des Königs, János Kakas sowie durch die Tatsache, dass in ihrer Person die oberste Leitung der ganzen Arbeitsorganisation in den Händen des Königs vereinigt und der Bauleiter der »Baumeister des Kaisers« war. Das schliesst natürlich nicht die Übernahme gewisser Baumethoden und die Beeinflussung von Kunst- und Stilrichtungen aus. Durch die Pressburger Bauwerkstatt wird die Ansicht unterstützt, dass die königlichen Bauunternehmungen in Ungarn ihrem Charakter nach eher den französischen nahe stünden. Ähnlich der Entwicklung in Frankreich spielten auch bei uns die königlichen Werkstätten die führende Rolle in der Architektur, im Unterschied zur Entwicklung in Deutschland, wo infolge der politischen Zerrissenheit diese Rolle vom Bauhüttersystem übernommen wurde. Demnach würde es sich als überflüssig erweisen, eigens Beweise dafür zu erbringen, dass zwischen der Bauwerkstätte und den Zünften überhaupt kein Zusammenhang bestand; dass liegt auf der Hand. Die Zunfthandwerker konnten gar nicht Anspruch darauf erheben, ihren Betätigungskreis auf die Monumentalbauten auszu dehnen.

Dennoch wollen wir versuchen Vergleiche zwischen dem Pressburger Burgbau und dem charakteristischen Gebiet des Zunftbauwesens, dem städtischen Hausbau, zu ziehen. Im Mittelalter drückten die Hauspreise im allgemeinen die Baukosten eines Hauses aus, die man erhält, indem man vom Verkaufspreis den Preis des Grundstückes abzieht. Der Durchschnittspreis der besseren Häuser in der inneren Stadt betrug in den dreissiger Jahren des 15. Jahrhunderts in Pressburg 243 Goldgulden, in Buda beiläufig 200—600 Goldgulden. Grösser als diese waren die Paläste der reichsten Patrizier der Stadt und die der hohen Würdenträger, deren Preise

häufig 1000 Gulden überstiegen; 1403 betrug der Preis des grössten zweigeschossigen Palastes in Buda 10 000 Gulden.

Vergleichen wir aber konkret die Proportionen der Pressburger Bautätigkeit mit den Baukosten eines grossen städtischen Bürgerhauses. Aus Sopron (Ödenburg) kennen wir ein aus dem Jahre 1520 stammendes Kostenverzeichnis. Von Ende März bis Ende Juli belief sich der für Arbeitslöhne und Baustoffe ausgegebene Betrag auf 31 Goldgulden und 15 Denare. Die Menge der verwendeten Baustoffe deutet an, dass es sich um den Bau eines grösseren Patrizierhauses gehandelt haben dürfte. Während der ganzen Sommerperiode können die Gesamtauslagen mit etwa 54 Goldgulden beziffert werden, das bedeutet aber, dass der Pressburger Burgbau in seinen Proportionen ungefähr *neunzigmal* grösser war als der Bau eines grossen Bürgerhauses.

Auf die Frage, wie sich der Pressburger Burgbau zu den in jener Zeit stattgefundenen grösseren baulichen Unternehmungen in Mitteleuropa verhielt, bieten sich zum Vergleich die Bauten des Wiener Stephansdomes und des Prager Veitdomes. Die Bauberichte des ersteren kennen wir aus den Jahren 1404—1430, jene des letzteren von 1372—1378. Vor allem muss bemerkt werden, dass beide Bauorganisationen in weitestem Mass mit dem der Pressburger Bauhütte übereinstimmen. Die administrative Leitung versahen in allen drei Fällen ähnliche Bauämter, der Unterschied liegt nur darin, dass dieses Amt in Wien einer städtischen, in Prag einer kirchlichen, und in Pressburg einer königlichen Oberbehörde unterstand. Unter der Anleitung der Baumeister verrichteten ähnliche Facharbeitergruppen die Arbeiten, beaufsichtigt vom Polier oder von Polieren, und Fuhrleute und Tagelöhner vervollständigen die Organisation.

Die Jahresausgaben des Wiener Kirchenbaus bewegten sich zumeist zwischen 900—1200 Pfund Denaren, der Jahresdurchschnitt der Jahre von 1404—1430 beträgt 941 Pfund Denare. Im folgenden vergleichen wir die Arbeitsorganisation und die Ausgaben des Jahres 1429 mit denen von Pressburg, als die Jahresauslagen den Durchschnitt übertrafen und 1106 Pfunde, 5 Schilling betrug (nach Abzug der mit dem Weingarten der Kirche zusammenhängenden Auslagen und einiger anderer mit dem Kirchenbau in gar keinem Zusammenhang stehenden Posten von der Endsumme. Auf ungarischen Goldgulden umgerechnet, entsprach dieser Betrag (damals waren 180 Wiener Denare einen Goldgulden wert) 1475 Goldgulden und 3 Schillingen. Es stellt sich also heraus, dass die jährlichen Kosten des Wiener Kirchenbaus — in einem Jahr, in dem den Durchschnitt übertreffender Betrag aufgewendet wurde — etwa $3\frac{1}{4}$ mal geringer waren als die Gesamt-

kosten des Pressburger Baues allein während der Sommerperiode! — Der Vergleich der Angestelltenziffer der beiden Organisationen führt zu einem ähnlichen Resultat. In Wien bewegte sich die Zahl der Beschäftigten zwischen 41 und 86, in Pressburg zwischen 152 und 288. Dieselben Proportionen erhalten wir wenn man die Arbeiterziffer der einzelnen Kategorien oder einzelne grössere Auslageposten miteinander vergleicht (S. 334). Die inneren Verhältnisse der beiden Organisationen stimmen im allgemeinen überein, abgesehen von einigen Unterschieden wie beispielsweise im Fall der Löhne. In Wien wurden für die Löhne der Steinmetzwerkstatt 31% (allerdings ist hier der Lohn der Tagelöhner miteinberechnet), während in Pressburg nur 19% der Gesamtkosten ausgezahlt.

Vergleicht man den Prager Dombau mit dem Pressburger Burgbau, muss man sich vorerst den Umrechnungskurs der beiden verschiedenen Geldsorten vergegenwärtigen. Das Feinsilbergewicht des Wiener Denars war 1434 0,25 g. Der Mittelwert des Silbergewichts der Prager Groschen (Grossus) unter der Regierung Karls I., also auch in der Zeit des Dombaus, war 3,075 g. Das Verhältnis des Groschens zum Denar war also abgerundet 1 : 12. Der Beweis wird erbracht, wenn wir die Arbeitslöhne auf Grund dieser Umrechnung nebeneinander stellen. (S. 335). Die Gesamtkosten des Prager Dombaus zwischen 1372 und 1378, betragen 5018 Schock, also ungefähr 20 072 ungarische Goldgulden, davon entfallen auf ein Jahr 3345 Goldgulden. In Prag war eine schon wesentlich grössere Bauunternehmung tätig als in Wien, doch sind auch in diesem Fall die Kosten um 30% geringer als in Pressburg. Zu einem ähnlichen Resultat gelangen wir, wenn wir die einzelnen Arbeiterkategorien oder einzelnen Partialausgaben der beiden Baubetriebe nebeneinander stellen.

Nun versuchen wir die Frage zu klären, welche Zusammenhänge sich hinter der Pressburger Bautätigkeit, die auch in europäischer Beziehung von bedeutendem Umfang war, verbergen. Diese Bautätigkeit übertrifft sogar um vieles das Durchschnittsniveau des sich unter der Regierung Sigismunds im ganzen Lande lebhafter regenden baulichen Schaffens und ist zumindest gleichen Ranges mit den

berühmten Budaer Bauarbeiten. Die Anzeichen deuten darauf, dass König Sigismund der Pressburger Burg ganz besondere Beachtung schenkte und die dort geführten Arbeiten im Vordergrund seines Interesses standen. Zur selben Zeit, in den Jahren um 1430 wurden die Arbeiten am Burgpalast von Buda abgebrochen und die dortige Werkstatt löste sich auf.

Nach der Wahl Sigismunds zum römisch-deutschen König im Jahr 1410 banden ihn die Wirren der Religionsspaltung, die Konzile von Konstanz und Basel, die Hussitenkriege und seine 1433 endlich erfolgte Kaiserkrönung stets mehr an Deutschland. Seit 1420 hielt er sich, wenn er nach Ungarn kam, wesentlich weniger in Buda auf als in dem nahe bei Deutschland liegenden Pressburg. Es ist bezeichnend, dass er in den zehn Jahren nach 1426 kein einziges Mal in Buda war, während er seit März 1429 ein volles Jahr in Pressburg verbrachte, um nach einem vierjährigen Aufenthalt in Deutschland und Italien, am 8. Oktober 1434 erneut nach Pressburg zurückzukehren, wo er bis Mitte Januar 1435 blieb und noch im selben Jahr ungefähr 5 Monate abermals in der königlichen Burg von Pressburg verbrachte.

Dorthin berief er den Reichstag, dort erliess er sein Dekret von 8. März 1435 und dort hielt er Hof. Es versteht sich also von selbst, dass die Hintergründe für die grossartigen Pressburger Bauarbeiten hierin zu suchen sind: Sigismund beabsichtigte gegen Ende seiner Regierung in dem Deutschland näherliegenden Pressburg einen, dem Budaer Bau an Glanz in nichts nachstehenden kaiserlichen und ungarisch-königlichen Palast zu errichten. Das dürfte zugleich die Erklärung für den Abbruch der Arbeiten in Buda sein. Erwies sich diese Hypothese als richtig — und alle Anzeichen sprechen dafür —, so besteht zwischen den Budaer und Pressburger Bauten die engste Verwandtschaft, da es sich um Unternehmen desselben Charakters und derselben Bedeutung handelte, die ein und dieselbe Absicht ins Leben gerufen hatte; so hat der Pressburger Burgbau in gewissem Sinn in das Budaer Erbe angetreten. Die Bauwerkstatt des »Frischen Palastes« von Buda — über die keine schriftlichen Überlieferungen erhalten geblieben sind — müssen wir uns als eine Analogie der Pressburger Bauwerkstatt vorstellen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Erste Seite der Baurechnung

Abb. 2. Verrechnungsseite des Pressburger Weinzehntverzeichnisses aus dem Jahr 1435